

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Els molins paperers

Origen, arquitectura, funció i evolució (Comarca de Capellades, 1700-1950)

Lourdes Munné Sellarès

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

Departament d'Història de l'Art
Facultat de Geografia i Història
Universitat de Barcelona

ELS MOLINS PAPERERS
Origen, arquitectura, funció i evolució
(Comarca de Capellades, 1700-1950)

Volum 1

Lourdes Munné Sellarès

Directors:

Miquel Gutiérrez Poch. Joan Ramon Triadó Tur

Tutor: Joan Ramon Triadó Tur

Tesi per optar al títol de Doctora en Història de l'Art
Programa de Doctorat: Història de l'Art
Itineraris en Història de l'Art (2000-2002)

2015

Imatge de la portada:
4. Capellades – Molinos de Papel
Targeta postal. Fotografia L. Roisin (MMPC)

A la memòria del meus pares

Jaume Munné Martorell
(1898-1969)

Teresa Sellarès Parellada
(1904-1995)

Paperers a Capellades

*... llum, record, impalpable
ombra de vells somriures.*

Salvador Espriu

*Totes les històries comencen amb un “Hi havia una vegada”...
Rere cada “Hi havia una vegada” sempre n’hi ha un altre(...)
Això mateix passa amb el record, amb què il·luminem el passat.
Primer el nostre, després preguntem a la gent gran, aleshores
busquem cartes de persones ja mortes. I així anem il·luminant el passat.*

Ernest H. Gombrich: *Breu història del món*

SUMARI

ELS MOLINS PAPERERS

Origen, arquitectura, funció i evolució
(Comarca de Capellades, 1700-1950)

PRESENTACIÓ
INTRODUCCIÓ
AGRAÏMENTS
SIGLES

I. ESTABLIMENTS PAPERERS. CONTEXT PRODUCTIU I TERRITORIAL

1. PRELIMINARS
2. ÀMBIT GEOGRÀFIC. LA COMARCA DE L'ANOIA
3. ZONES PAPERERES CATALANES
4. LA GÈNESI DEL MOLÍ PAPERER: TERRA. AIGUA. AIRE
5. DISTRIBUCIÓ I AGRUPAMENT DE MOLINS: una cartografia paperera

II. ELS MOLINS PAPERERS. CONSTRUCCIÓ I ANÀLISI ARQUITECTÒNICA I FUNCIONAL

1. ESPAI I PRODUCCIÓ. UNA APROXIMACIÓ METODOLÒGICA
2. ARQUITECTURA PAPERERA
3. LA CONSTRUCCIÓ DEL MOLÍ PAPERER
4. PATRIMONI ARQUITECTÒNIC
5. ESTUDI FUNCIONAL. LA FÀBRICA: L'ESPAI PRODUCTIU
6. PROJECCIÓ I PRESENCIA DEL PAPER
7. ESTUDI FUNCIONAL. LA CASA: L'ÀMBIT DOMÈSTIC
8. EL BINOMI CASA-FÀBRICA I LA SEVA EVOLUCIÓ
9. EDIFICACIÓ I ENTORN. NUCLI LOCAL I REFERENT TERRITORIAL

III. ESTUDI MONOGRÀFIC

1. EDIFICIS
2. ORATORIS
3. A MANERA D'INVENTARI

IV. CLOENDA I QÜESTIONS COMPLEMENTÀRIES

1. CLOENDA I CONCLUSIONS
2. GLOSSARI
3. COMPENDI CRONOLÒGIC
4. BIBLIOGRAFIA
5. ÍNDEX GENERAL

RESUM

La producció paperera catalana presenta un gran increment a partir del segle XVII i, principalment al llarg del segle següent, s'amplien antics molins i se'n construeixen de nous, formant-se nuclis paperers molt actius i de gran prestigi per la qualitat de la seva producció.

El molí paperer constituïa, principalment, un edifici industrial que pot considerar-se anticipat respecte als d'altres sectors, atès que comprenia tot el circuit productiu, amb la concentració i especialització de mà d'obra en amplis edificis distintius. Al mateix temps, l'establiment paperer integrava l'habitatge i, conjuntament, sovint rebia la triple denominació de *casa fàbrica de molí paperer*.

L'estudi dels molins paperers que es presenta s'inscriu, per una part, en el camp del patrimoni industrial, però, alhora, considerant l'edifici en el seu conjunt, examina les condicions dels espais domèstics.

Unificant els dos criteris anteriors, l'objectiu global de la tesi consisteix en reconèixer, comprovar i presentar l'existència d'un patrimoni industrial singular, amb una tipologia pròpia, tant des del punt de vista formal i estructural, com en la seva doble funció, productiva i residencial.

Per a la consecució de l'objectiu general, s'analitzen, es relacionen i sistematitzen els trets distintius dels edificis paperers: el seu origen i els factors de localització, les característiques arquitectòniques, establint determinades categories tipològiques, la distribució dels espais i la seva funció, la concentració de molins i la formació de nuclis productius, així com la relació i connexió amb l'entorn, i la formació de paisatges paperers. Es fa un reconeixement explícit de les marques de fàbrica, com a component significatiu de la producció i comercialització del paper, amb uns notables valors documentals, plàstics i estètics.

L'anàlisi general s'aprofundeix amb un estudi monogràfic distribuït en tres apartats: edificis, oratoris –com a integrants d'espais residencials- i inventari, amb la ressenya de tots i cada un dels quaranta-sis molins paperers comarcals.

Les conclusions finals clouen l'estudi, que es complementa amb un glossari i un compendi cronològic.

Un segon volum inclou l'apèndix documental i gràfic. Es presenta una selecció d'un ampli recull de textos que fonamenten i amplien temes i conceptes examinats. Les imatges, per la seva part, exposen i ratifiquen les característiques formals, estructurals i plàstiques del patrimoni paperer.

PRESENTACIÓ. Tema d'estudi i notes personals	13
INTRODUCCIÓ	16
- <i>Propòsit i objectius</i>	18
- <i>Estructura i qüestions metodològiques</i>	19
- <i>Continguts</i>	21
AGRAÏMENTS	25
SIGLES	28

PRESENTACIÓ

Tema d'estudi i notes personals

Hi havia un temps, que a les conques de determinats rius i rieres, sovint de curs limitat i cabal modest, s'hi van establir un seguit de manufactures papereres, ja sigui en nous emplaçaments o bé aprofitant i reconvertint anteriors instal·lacions hidràuliques -molins fariners, molins drapers o batans, fargues- convenientment ampliades i transformades.

Els nous edificis, els molins paperers, alguns de considerables dimensions, s'estenen per diversos indrets de Catalunya, principalment a partir del segle XVII, i la seva construcció s'incrementa tot al llarg de la centúria següent.

En aquests establiments s'hi concentren totes les fases de l'activitat productiva i s'hi inclou també la residència familiar del paperer, en un conjunt edificat que reuneix la triple condició de: *casa fàbrica de molí paperer*, com es reconeix i consta documentalment.

Com a indústria nascuda de l'aigua, aquesta hi exerceix tres funcions bàsiques: com a força hidràulica que mou la roda i els mecanismes relacionats, com a element imprescindible de preparació i transformació de la primera matèria i, finalment, com a agent essencial per a la formació del full i coautor del mateix, de tal manera que, en aquest procés, el paper es pot considerar, en bona mesura, creació de l'aigua.

En les dues últimes aplicacions, es requeria aigua clara, principalment per a la fabricació del denominat *paper blanc*, material idoni per a l'escriptura i la impressió, i suport -receptor i transmissor alhora- de la imatge, la paraula i el pensament, com corresponia a la seva funció original.

És la qualitat de l'aigua, més que la quantitat, la que fixarà els principals nuclis paperers catalans, i per obtenir-la s'exploren diverses vies: aigües subterrànies, a vegades provinents del propi riu, però amb un procés interior de filtratge natural, pous, fonts, brolladors... Entre aquests cal mencionar la surgència natural de l'aigua que aflora a la *bassa de Capellades* i que, juntament amb les aigües provinents del riu Anoia i de la riera de Carme, fixarà la "clapa paperera més important de Catalunya", com expressa Pau Vila, de la qual també forma

part l'àrea del riu de Bitlles, de la mateixa conca de l'Anoia, si bé no situada a la comarca del mateix nom, sinó a la veïna de l'Alt Penedès.

Aquest grup paperer es coneix per la qualitat i la continuïtat centenària de la seva producció, així com per la concentració de molins que es distribueixen a *manera de rosari continuat*, en paraules de Pierre Vilar, per les principals poblacions papereres.

Entre aquestes, destaca Capellades, per la qualitat de l'aigua del rec de la bassa i el conglomerat de molins que aquesta forneix.

En aquest context, voldria esmentar unes dades de caràcter personal. Natural d'aquesta població, l'ambient paperer resta lligat per sempre a les meves vivències. La casa familiar ocupava la planta central d'una fàbrica situada en un antic molí paperer construït el 1755, i formava part indissociable del conjunt. Allí hi vaig néixer una tarda del mes d'abril, en una habitació situada just sobre el local on, al mateix temps, la màquina, com cada dia, diligent i sorollosa, feia paper.

Vaig créixer en aquesta casa i hi vaig viure, si bé de forma intermitent, més de tres dècades. Tot i el temps transcorregut, encara ara puc sentir que en ella hi habiten *els éssers protectors*, manllevant una expressió de Gaston Bachelart.

El brogit de la feina omplia els espais paperers i, més o menys apaivagat, s'endinsava per casa. L'olor de paper i la seva visió eren una constant, com ho era el tacte, la textura variant segons les fases de fabricació i les classes de paper: aspres, rugosos, gruixuts, fins, llisos, setinats... fins a gairebé percebre'n el sabor.

La relació dels integrants de la família amb altres persones que habitaven a la casa o treballaven a la fàbrica, era constant i proporcionava un mosaic de fets enllaçats, on es barrejava treball i costums, ofici i companyia, coneixement, comentaris, anècdotes... relacions humanes, en definitiva, en una àmplia amalgama que omplia un petit món.

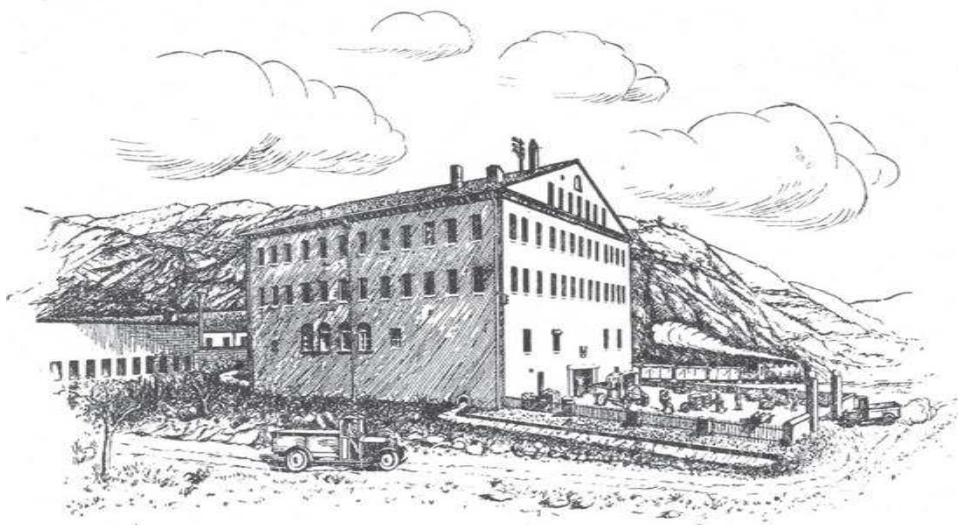
Les circumstàncies anteriors, personals i, en conseqüència i en bona mesura, subjectives, no pressuposen, per sí soles, la realització de la recerca que es

presenta, ni molt menys en garanteixen la correcció. Són més aviat, un pòsit latent d'imatges, records i sensacions que, molts anys després, a manera de guspira, va encendre el desig i la voluntat d'ampliar l'estudi dels molins paperers, aprofundir en el seu coneixement de forma detallada i ordenada, documentar, analitzar i relacionar els aspectes significatius, i arribar a establir les variants d'una tipologia característica.

Els molins paperers són, per tant, els protagonistes d'aquesta història. Una història que mira enrere fins a conèixer l'origen i els factors d'implantació d'aquestes construccions, les característiques de la seva arquitectura específica i els artífexs de la mateixa, la distribució interior, en el doble aspecte de casa i fàbrica, residència i manufactura, l'organització dels d'espais i la funció pròpia de cada un, en un procés de producció complet i complex. I amb un record especial al component humà, a tantes persones, papereres i paperers que, com els meus pares, amb esforç i constància, en aquests molins i al llarg de generacions, van fer tothora *un bon paper*.

En definitiva, i retornant a la cita inicial de Gombrich, el propòsit últim d'aquesta tesi no és altre que *il·luminar* el passat industrial d'una manufactura específica, en un context concret -*comarca de Capellades*, en termes paperers- desitjant que, des d'una visió local i propera, el tractament i les qüestions plantejades pugui ser un referent aplicable a estudis similars en altres situacions i àmbits.

Capellades, abril de 2015

Vista general de la fàbrica

INTRODUCCIÓ

En la llarga i important producció paperera catalana, des d'uns antics orígens, els més remots força dubtosos o no prou confirmats, fins a la complexa indústria actual, destaca una època que es podria anomenar clàssica, que es distingeix per la construcció de molins paperers amb una tipologia singular i clarament identificable. Cronològicament, aquest període comença ben entrat el segle XVII, s'instaura i es consolida al llarg del XVIII i es manté, amb determinats canvis i transformacions, durant el segle següent, mentre evoluciona progressivament segons les necessitats productives.

Un aspecte notable d'aquesta manufactura és la construcció de grans edificis, on es concentrava la mà d'obra i es realitzaven totes les fases del procés de producció. Un altre tret important és l'agrupament d'aquests establiments en determinades zones, l'organització de l'entorn més o menys proper -proveïment de l'aigua, terrenys agrícoles relacionats, vies de comunicació, etc.- i la seva integració en el paisatge immediat. L'origen d'aquests molins paperers, les característiques de la seva arquitectura i la funció dels seus espais és l'objectiu prioritari d'aquesta recerca.

Un dels nuclis més destacats, la comarca paperera de Capellades, en la demarcació comarcal de l'Anoia, és l'àmbit geogràfic concret objecte d'estudi. El marc cronològic a considerar és el llarg període qualificat anteriorment com a *clàssic* que, allargat posteriorment en el temps, concretem entre les dates de 1700 i 1950, cicle en el qual molts d'aquest molins paperers o bona part dels seus espais es van mantenir operatius.

La capacitat de la construcció original –grans edificis- va permetre, en molts casos, incorporar al seu interior nous procediments i processos tècnics més mecanitzats a la segona meitat del segle XIX i inicis del XX, quan aquests nuclis tradicionals seguien mantenint o dominant un mercat determinat: paper de fil, per a escriptura i impressió, principalment, i també paper de fumar en menor grau. La triple combinació de mercat, espai productiu adequat i especialització en papers de qualitat va fer possible la persistència d'una fabricació diferenciada, moltes vegades en mans de petites empreses familiars, en unes condicions competitives amb la gran indústria paperera moderna,

tècnicament molt complexa, que pressuposa una elevada disponibilitat inversora, amb el predomini de grans companyies i, posteriorment, d'empreses multinacionals.

Les innovacions tecnològiques subsegüents i les exigències de la creixent producció i el gran consum de paper, deixaran poc marge a la utilització dels antics edificis i les transformacions s'intensificaran: ampliacions i reformes, nova construcció, inactivitat, enderrocament... En el millor dels casos, restaran com a espais complementaris d'alguna fase del procés productiu. En conjunt, els canvis en els propis molins i, com a conseqüència, en els centenaris paisatges paperers, seran continuats i irreversibles.

Amb tot, la imatge dels antics establiments paperers es manté encara viva entre la població de les principals localitats papereres, com Capellades, La Pobla de Claramunt, La Torre de Claramunt, Orpí i Carme, principalment, i en cada una de les mateixes resten edificis de segles precedents, juntament amb la memòria de la seva activitat

Actualment, aquesta activitat paperera es manté a la comarca de l'Anoia, però amb unes variacions destacades. Les construccions papereres vigents no mantenen cap de les característiques que havien donat fisonomia pròpia a aquest sector. Les grans fàbriques i naus industrials modernes són edificis més o menys uniformes que poden destacar per les seves dimensions i avançades tècniques constructives, però no per la seva singularitat, són pràcticament anodins, sense mantenir cap tipologia que permeti diferenciar-los dels d'altres branques de la indústria.

Establerts els tres referents inicials: *què* s'estudia, o objecte de la recerca; *on* es localitza, o àmbit geogràfic; i *quan* passa o marc cronològic, falta concretar altres enunciats bàsics, que corresponen a *qui* realitza l'activitat i les funcions tractades -paperers i constructors, principalment- a *com* s'efectuen i, en última instància, al *perquè* dels fets exposats.

Aquestes qüestions es tracten seguidament, començant per concretar la hipòtesi inicial i detallar els objectius a seguir per a la seva comprovació, així com el procés i l'estructura del treball.

- Propòsit i objectius

La hipòtesi central, implícitament expressada en les reflexions anteriors, és que la manufactura paperera catalana va excel·lir en determinades zones, amb la construcció de nombrosos i característics molins paperers, edificis on es realitzen totes les fases del procés productiu, amb la consegüent distribució d'espais diferenciats i la concentració de mà d'obra corresponent, en el que es pot considerar un complet procés fabril. En definitiva, es tracta de reconèixer, comprovar i evidenciar l'existència d'un patrimoni industrial singular, amb una tipologia pròpia, tant des del punt de vista formal i estructural, com en la seva doble funció, productiva i residencial.

El conjunt de supòsits que es consideren s'amplien i queden explícits en la relació d'objectius a assolir que, alhora, conformen les línies bàsiques de recerca. L'objectiu global inclou: analitzar, relacionar i sistematitzar els trets distintius dels edificis paperers, el seu origen, funció i evolució, la concentració dels mateixos i la formació de nuclis productius, així com la seva relació i connexió amb l'entorn: paisatges paperers.

Els objectius detallats a seguir en el procés de recerca són:

Veure la distribució i localització dels molins paperers i la formació de nuclis productius i determinar els factors favorables per a la seva consolidació.

Conèixer les pautes constructives concretes, els elements i materials i els oficis directament relacionats amb la pràctica edificatòria.

Analitzar els aspectes arquitectònics i fixar una tipologia específica, tenint en compte el propi edifici i la relació i organització de l'espai immediat.

Examinar les condicions espacials, la distribució interna dels diferents àmbits i estances i detallar les característiques de la seva funció.

Relacionar la continuïtat funcional dels molins paperers amb la qualitat de la seva producció, acreditada amb les reconegudes marques de fàbrica.

Determinar la vigència i evolució de les construccions, tant des d'una perspectiva global -tipologia paperera- com des d'una visió individual –estudi monogràfic.

Localitzar tots els molins paperers comarcals, conèixer les característiques de cada un -treball de camp- registrar les condicions i l'estat actual dels edificis existents i recollir les principals dades dels ja desapareguts.

- Estructura i qüestions metodològiques

La metodologia emprada, segons les etapes i el desenvolupament de l'estudi, inclou la utilització de recursos i procediments generals i altres de més concrets i distintius, que permetin assolir els objectius fixats. En conjunt, les vies de treball utilitzades es poden distribuir en tres grans grups.

El primer comprèn la recopilació i anàlisi de fonts escrites. Inicialment, mitjançant una àmplia revisió bibliogràfica i les consultes personals pertinents, es va establir un estat de la qüestió que va permetre conèixer, per una banda, els estudis més coincidents amb la temàtica de la tesi i, per l'altra, publicacions que podien facilitar referències relacionades.¹ L'aspecte arquitectònic es menciona tangencialment en algunes obres, i en altres es tracta de forma més concreta, si bé dintre d'un context més ampli d'arquitectura industrial.² Per tant, com a tema principal d'estudi, la present tesi ofereix un valor inicial com a aportació pràcticament inèdita de l'arquitectura paperera catalana.

Pel que fa als fons documentals, s'ha consultat l'Arxiu de la Corona d'Aragó, l'Arxiu de Protocols Notarials de Barcelona, el Registre de la Propietat d'Igualada i l'Arxiu Històric Comarcal de la mateixa ciutat. S'ha recopilat informació del Fons de la Junta de Comerç i de la secció de Gravats de la Biblioteca de Catalunya, així com de l'Arxiu Diocesà de Barcelona. L'arxiu del Museu Molí Paperer de Capellades disposa de diversos fons primordials per a aquest estudi, com els d'Amador Romaní, Josep M. Madurell, Pau Vila, Oriol Valls i Subirà, així com documentació diversa i material gràfic de gran interès. Altres arxius consultats es mencionen al final d'aquesta introducció.

¹ Hi ha diverses publicacions que tracten aspectes històrics de la manufactura paperera, la seva implantació a Catalunya i el desenvolupament productiu, tècnic i social. Entre els seus autors cal fer menció de Francesc de Bofarull i Sans, Josep M. Madurell i Marimon, Pau Vila, i Oriol Valls i Subirà. Actualment, destaquen els estudis i publicacions de Miquel Gutiérrez i Poch, sobre la història tècnica, econòmica i social del sector paperer en diversos àmbits i el seu llibre, *Full a full. La indústria paperera de l'Anoia (1700-1998): Continuitat i modernitat*, és bàsic per a l'estudi d'aquesta manufactura en el marc geogràfic que tractem.

² Per conèixer els autors que tracten el tema arquitectònic, vegi's: II./ 1.2.1. L'ESTUDI DE L'ARQUITECTURA PAPERERA. BREU ESTAT DE LA QÜESTIÓ. Entre les obres de referència, cal destacar l'aportació del llibre: *Arquitectura industrial a Catalunya -del 1732 al 1929-*, de Josep Corredor Matheos i Josep M. Montaner

El segon grup o font de coneixement, es basa en la percepció explícita del patrimoni paperer per raons de residència i per circumstàncies familiars i personals, incloent també en aquest grup referències i aportacions de testimonis que conformen una part significativa, com a memòria històrica. Cal dir que la tradició paperera comarcal, fa possible encara disposar d'alguns elements directes d'estudi i testimonis personals i materials que permeten aprofundir en el coneixement d'aquesta manufactura. Bona part d'aquest coneixement, es pot contrastar i confirmar mitjançant les fonts documentals, tot reforçant i sistematitzant el mateix.

Finalment, una tercera via, dintre del pla de treball, abasta l'examen concret i directe de les construccions i altres elements materials –mobles i immobles- del patrimoni industrial paperer, amb un treball de camp específic, que es va iniciar de forma sistemàtica l'any 2003. En el transcurs del mateix, s'han localitzat i visitat la totalitat dels edificis paperers existents a la comarca, encara que no ha estat possible l'accés a l'interior de tots ells. També s'han revisat les circumstàncies d'ubicació i l'entorn dels desapareguts o totalment substituïts per altres construccions. En conjunt s'ha fet la ressenya, a manera d'inventari, dels quaranta-sis molins paperers comarcals.

Tots i cada un dels procediments mencionats anteriorment aporten dades i coneixements bàsics. L'ordenació i sistematització de les dades obtingudes i la seva anàlisi individual i l'examen col·lectiu i comparatiu corresponent, han anat conformant els continguts i l'estructura de la tesi.

En el seu conjunt, partint del guió inicial presentat en el projecte de tesi, el procés de treball ha comportat modificacions i adaptacions de determinats punts, segons les condicions establertes per l'examen de noves dades i observacions. Per exemple, fins i tot durant la realització del present treball, s'han donat canvis significatius en construccions papereres tradicionals, ja sigui per transformacions que han anul·lat trets característics, o bé per la precarietat d'alguns edificis que ha ocasionat el seu enderrocament i la pèrdua definitiva dels mateixos. Per aquestes i altres raons, s'ha optat per donar prioritat a aprofundir en l'anàlisi arquitectònica i funcional.

- *Continguts*

La tesi s'articula en tres parts principals, ordenades temàticament, i una part final de conclusions i aspectes complementaris.

En la part I, titulada: CONTEXT PRODUCTIU I TERRITORIAL, es dóna una noció inicial de la manufactura paperera i s'estableix el marc temporal i històric objecte d'estudi. En diversos apartats es presenten les principals zones papereres catalanes i s'estudien les condicions favorables per a la implantació i l'agrupament de molins, amb menció precisa al nucli paperer de la conca del riu Anoia, i es confirma el nom de "Comarca de Capellades", com a districte industrial paperer. Elements naturals favorables es tracten a l'apartat que porta per títol: LA GÈNESI DEL MOLÍ PAPERER: TERRA, AIGUA, AIRE. Finalment, s'examina una cartografia paperera comarcal, segons les línies de distribució hidrogràfica.

La part II, constitueix el nucli central i més important del treball i, per aquest motiu, és la més extensa. Sota el títol general de: ELS MOLINS PAPERERS. CONSTRUCCIÓ I ANÀLISI ARQUITECTÒNICA I FUNCIONAL, s'estudien les bases històriques i s'analitzen, en diversos apartats, els aspectes constructius i arquitectònics dels molins paperers, fent referència als elements i materials i també als artífexs dels edificis i del seu equipament, en el doble sentit de promotors, o sigui, industrials paperers, i constructors, en els seus diferents oficis: mestres d'obres, fusters, ferrers, etc.

L'anàlisi formal i estructural, individual i comparativa, permet aprofundir en el coneixement del patrimoni arquitectònic paperer i establir les pautes d'una tipologia pròpia i característica.

En la seva organització interna, es consideren els espais laborals, veient la disposició i característiques de cada un, tot seguint el circuit complet de producció, en un ampli capítol dedicat a l'estudi funcional de la fàbrica.

Al producte elaborat i a la seva comercialització es dedica un nou capítol, on s'analitza la projecció i la presència del paper, algunes de les seves aplicacions i les marques de fàbrica.

S'examinen les condicions de la casa, com a habitatge que se situa dintre de la construcció general, ocupant una planta intermèdia de la mateixa, i es detalla la distribució de les diverses estances, així com determinades situacions pròpies

de la vida domèstica. També es té en consideració la relació casa i fàbrica i les circumstàncies de la seva evolució. Finalment, situant l'edifici en el seu context, es confirma la connexió amb l'entorn, amb influències mútues d'organització i urbanització del territori i la formació de reconeguts paisatges paperers.

En la part III: ESTUDI MONOGRÀFIC, s'apliquen conceptes anteriors al tractament aprofundit de determinats exemples distribuïts en tres apartats: edificis, oratoris i la totalitat dels molins, aquí a manera d'inventari individualitzat.

En relació als primers, s'examinen dos molins paperers, Cal Farreras (Munné) i l'anomenat Molí de la Vila (Museu Molí Paperer de Capellades), amb una anàlisi arquitectònica i funcional detallada. Es tracta de dos edificis representatius, un construït a mitjans del s. XVIII i un altre a la segona meitat del s. XIX, que mantenen bona part de les característiques originals. La diferència cronològica de poc més d'un centenar d'anys permet, a més de l'estudi individual, constatar semblances i variants constructives.

En el segon apartat s'estudien dos oratoris, com a espai singular situat en habitatges paperers, amb una funció religiosa i social i que, alhora, mostraven un component estètic remarcable. El primer es troba dins el mateix molí de Cal Munné, estudiat en el seu conjunt. El segon pertanyia al molí de Cal Ramonet, enderrocat el setembre de 2009. S'analitzen aspectes artístics i documentals, es detalla la seva configuració i elements, destacant les pintures murals d'un i altre. La presència d'oratoris es dona en diversos molins paperers entre finals del segle XVIII i principis del XIX, i s'adjunta una relació d'altres oratoris documentats, molts ja desapareguts.

L'últim apartat de l'estudi monogràfic, presenta individualment els quaranta-sis molins paperers comarcals, "a manera d'inventari". El seu objectiu es ressenyar gràficament la totalitat dels mateixos, identificar i localitzar cada edifici, recollir directament les dades del mateix: situació i entorn, vies d'accés, estructura i composició de la construcció, materials, elements d'interès a destacar - arquitectònics, tècnics, paisatgístics- tipologia constructiva... i la disposició d'espais interiors, en el cas d'haver pogut accedir als mateixos. El treball de camp es complementa amb informacions personals i referències bibliogràfiques i documentals que aporten dades històriques dels orígens i l'evolució de les

instal·lacions. Es fa especial menció del grau de mecanització assolit i de la seva funció i estat actual.

A partir dels resultats individuals obtinguts, es fa una síntesi global i es concreten els aspectes de localització, distribució i categories tipològiques que es presenten mitjançant comentaris i quadres comparatius.

La part IV i última: CLOENDA I QÜESTIONS COMPLEMENTÀRIES, inclou, en primer lloc, un epíleg on s'exposa breument el recorregut de l'estudi, seguint el objectius proposats, per verificar i demostrar la hipòtesi de treball inicialment plantejada. Es mencionen algunes conclusions generals i, principalment, es posa èmfasi en determinats fets singulars i específics dels molins paperers, que es poden considerar innovadors en relació a altres establiments coetanis.

Els dos apartats següents ressenyen, respectivament, un glossari de termes paperers o relacionats amb aspectes constructius i un compendi cronològic, que té com a base principal dates i dades de la història del paper. Un i altre es consideren convenientes per tal de facilitar la lectura i la comprensió del conjunt. Finalment, una completa bibliografia i un índex general, són la referència obligada que faciliten la consulta del text i clouen l'estudi.

En el seu conjunt, la tesi que es presenta s'inscriu dintre dels estudis de patrimoni industrial i, com a tal, integra camps de coneixement diversos: històrics, geogràfics, tècnics, socials... amb especial dedicació als aspectes constructius de l'edifici paperer. El seu encaix en el Departament d'Història de l'Art té la base en aquests darrers, considerant el molí com a objecte a examinar i els seus valors arquitectònics i, també, estètics. Tots ells s'analitzen al llarg de l'estudi, però es poden avançar algunes de les seves característiques, com són, per una banda, l'austeritat formal i, per l'altra, la solidesa i riquesa estructural, que es manifesta plenament en les voltes de la planta inferior. Altres trets a ressaltar són la racionalitat en la distribució dels espais i la funcionalitat de cada un d'ells, segons la tasca o fase de la manufactura assignada o l'ús adequat en l'àmbit domèstic. Dintre d'aquest, en alguns molins, destaca el valor artístic dels seus oratoris.

Valors plàstics i estètics singulars es troben també en les marques de fàbrica, en la seva triple manifestació: filigrana o marca a l'aigua de cada full, caràtules

o etiquetes identificatives dels paquets de paper i escut del molí, com a distintiu patrimonial.

Com a reflexió global, indicarem que en el desenvolupament temàtic general de la tesi, s'hi pot trobar un fil conductor, o nexa d'unió entre les diverses idees i nocions, que és el concepte d'espai. El tractament del mateix origina i guia un coneixement i anàlisi que pot incloure aspectes tan diferents com el marc físic i geogràfic general, el molí paperer, considerat com a espai construït, habitat i, en definitiva, viscut, amb la distribució particular de les seves dependències. També s'hi inclou l'espai extern immediat, on se situen construccions complementàries, i igualment el territori més o menys proper, del qual formen part l'espai agrícola, que posseïen gairebé tots els molins, i la xarxa de comunicacions i infraestructures relacionades: camins i mitjans de transport, proveïment d'aigua (rius, canals i recs), etc. Fins i tot, filant prim, es pot considerar el producte fabricat, el propi full de paper, com a *espai en blanc*, aparentment buit, ocupat només, en el millor dels casos, per una subtil i gairebé invisible *filigrana*, que no complirà la seva missió fins a acollir imatges i escrits que serà capaç de conservar i transmetre.

La fabricació del paper és, evidentment, la funció dels molins paperers i l'objectiu específic del treball que s'hi realitza. En aquest sentit, el paper esdevé també, de forma més o menys explícita, destinatari últim i coprotagonista d'aquesta història.

El conjunt de continguts anteriors formen el cos de la tesi, pròpiament dita, i constitueixen el volum 1 de la mateixa. En ell s'hi intercala també un repertori representatiu d'imatges que es consideren convenientes, en alguns casos gairebé imprescindibles, per a la millor comprensió del text que il·lustren. Totes elles vénen numerades correlativament i s'indica el seu origen o autor, excepte les fotografies realitzades personalment, i la seva autoria es dona per suposat.

L'apèndix gràfic general i l'apèndix documental es presenten conjuntament i conformen el volum 2. En la seva presentació s'indiquen els criteris seguits en la selecció d'imatges i documents i es detalla l'ordre i les condicions de la seva exposició. Cal dir que es mostra una selecció àmplia i representativa d'un gran conjunt de textos i d'il·lustracions que s'han anat recopilant i examinant.

AGRAÏMENTS

Aquest estudi sobre els molins paperers és deutor de l'aportació de moltes persones. En bona part de les seves planes es recullen fets i coneixements rebuts al llarg del temps, directament o indirectament, de forma ocasional o regulada. Per la seva temàtica, el meu reconeixement va adreçat, en primer lloc i en general, a totes les persones que han exercit una llarga i intensa dedicació paperera. El seu bagatge professional ha bastit la llarga història d'aquesta manufactura comarcal.

En l'àmbit més proper i familiar, que és on es fonamenta el meu accés i contacte amb el món paperer, agraeixo profundament l'exemple rebut dels meus pares, la seva estimació i dedicació personals, i també la competència professional i el seu testimoni d'esforç i feina ben feta. El seu record, sempre present, m'ha acompanyat en la tasca realitzada. En aquest entorn personal, vull mencionar les meves germanes M. Teresa, Montserrat, Paquita i M. del Pilar. Ja sigui responent a consultes concretes o en les nostres sovintejades converses, revivim fets, records i dades que enllacen el cercle particular amb l'ambient paperer on vam néixer i viure. Per la seva part, el meu germà Jaume ha revisat els temes directament relacionats amb la manufactura del paper, inclosos en el capítol: ESTUDI FUNCIONAL. LA FÀBRICA: L'ESPai PRODUCTIU, aclarint dubtes i rectificat possibles incorreccions. En el mateix i ampli conjunt familiar, les mostres d'interès per la trajectòria d'aquest treball han estat constants, així com l'afectuosa expressió d'ànims i de col·laboració. En aquest aspecte haig de mencionar especialment a la meva neboda Montserrat Altarriba Munné, que ha realitzat amb dedicació, fins i tot amb entusiasme, l'àrdua i delicada tasca de revisió i correcció de tots i cada un dels apartats que conformen la tesi, rectificat faltes i proposant millores en l'exposició.

Dintre del món paperer, són diverses les aportacions rebudes, algunes ja llunyanes en el temps. Citaré en primer lloc al meu oncle Antoni Sellarès Parellada, professional i gran coneixedor de la tècnica i de la història d'aquesta indústria, i primer director del Museu Molí Paperer de Capellades, inaugurat l'any 1961. En sovintejades xerrades, em va transmetre informacions valuoses i conservo apunts i documents d'interès, alguns fonamentals en determinats apartats d'aquest treball. També vaig recollir dades, si bé de manera més

esporàdica, en converses amb Joan Farriol, paperer en diverses fàbriques i actiu col·laborador del Museu. Tinc ben present moltes altres persones que han exercit l'ofici paperer amb dedicació i habilitat. En representació de les mateixes mencionaré el nom de Maria Bartrolí Estrada, excel·lent paperera, amb qui vaig compartir moltes estones del seu treball a casa, mantenint sempre una afectuosa relació, tot evocant fets i vivències professionals i familiars.

En el marc concret i formal de la recerca he trobat la col·laboració de particulars i entitats diverses, que citaré començant pels primers. El meu agraïment als propietaris o responsables de molins paperers que van permetre l'accés a l'interior dels seus edificis per a la realització de l'inventari dels mateixos; pel seu elevat nombre, divuit en total, no els mencionaré individualment, però cal fer constar que tots ells van acompanyar la visita, aportant informació d'interès per a l'estudi. Gràcies també a la família De Febrer, per donar-me l'oportunitat d'examinar els volums corresponents als capbreus de la Torre de Claramunt, que es custodien al castell d'aquesta població. A la Fundació Cultural Manuel Rocamora, a més d'atendre la meva petició de poder consultar el tractat titulat: *Libro de varios planos y máquinas*, em van proporcionar unes còpies excel·lents de les imatges requerides.

Els germans Antonio i Joan Castells em van facilitar fotografies de la confecció de la *forma* paperera i el dibuix i la descripció de la roda hidràulica i a Antoni Pons dec l'esquema de dues rodes encara existents.

El meu agraïment a Pilar Capitan pel disseny i composició de les portades de la tesi, així com per la millora de dos mapes o esquemes de situació de molins.

Pel que fa a arxius i biblioteques públiques consultades, sempre he trobat diligent resposta a les meves peticions i, en cas de demanar-ho, també eficient assessorament i orientació. En aquest aspecte, destacaria els responsables dels arxius següents: l'Arxiu Històric Comarcal d'Igualada, que vaig freqüentar un cert temps, trobant sempre eficaç ajuda. L'Arxiu Diocesà de Barcelona, on em van guiar amablement per un fons documental per mi desconegut. Igualment la Biblioteca de Catalunya, en la consulta general i en la secció de reserva: fons de la Junta de Comerç i Unitat Gràfica. També l'Arxiu de la Corona d'Aragó i altres consultats més esporàdicament, però igualment útils.

Menció especial mereix el Museu Molí Paperer de Capellades, centre bàsic i imprescindible per a la realització d'aquesta tesi, on sempre he trobat amable acollida. En primer lloc haig de mencionar la seva directora, Victòria Rabal, agraint-li les facilitats donades i el seu interès constant per al meu treball, estimulant i contribuint a la seva realització. En les consultes a la biblioteca i a l'arxiu, el meu reconeixement a Jordi López Alert, que em va orientar en la part inicial i més intensa de la recerca, indicant-me els fons més apropiats per a cada tema, fins i tot avançant-se a les meves demandes i plantejant possibles qüestions a indagar. En posteriors i esporàdiques visites a l'arxiu, he trobat igualment l'atenció dels corresponents responsables. En el conjunt de les consultes i en les visites a les dependències i equipament del museu, he comptat sempre amb la cordial i eficient col·laboració del seu conservador Ton Lloret. Les persones mencionades, a més d'atendre les meves sol·licituds en el marc físic del Museu, van col·laborar, conjuntament o individual, en les visites als molins paperers comarcals, facilitant la tasca d'inventari.

En el context universitari i acadèmic, el meu reconeixement als professors i professores que, durant els dos cursos de doctorat, van contribuir a la meua formació, ampliant els meus coneixements i la visió del treball científic. Faig especial menció al doctor Joan Ramon Triadó Tur amb qui vaig fer un treball de recerca sobre els molins paperers i em va animar a aprofundir en el mateix per a realitzar la tesi. Posteriorment, a petició meua, va acceptar ser-ne el director.

Per tant, vull expressar el meu agraïment al Dr. Triadó que va confiar en el projecte de la tesi i ha guiat i revisat periòdicament l'evolució de la mateixa, sempre disposat a atendre cordialment les meves consultes, transmetent ànims davant possibles indecisions o dubtes i valorant els avenços assolits. Ja iniciat el procés de la recerca, es va considerar convenient la incorporació del Dr. Miquel Gutiérrez i Poch, com a codirector de la mateixa, per raó de la seva especialització en la temàtica paperera: històrica, tècnica, social, econòmica. Les seves precises i eficients orientacions, donades assíduament i afablement, han proporcionat rigor i claredat al treball, així com també cal mencionar les seves indicacions i participació en el treball de camp. Als dos directors vull transmetre conjuntament, el meu reconeixement i sincer agraïment.

SIGLES:

ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó
ACA R.P.	Arxiu de la Corona d'Aragó. Reial Patrimoni
ACTC	Arxiu del Castell de la Torre de Claramunt
ADB	Arxiu Diocesà de Barcelona
AHCI	Arxiu Històric Comarcal d'Igualada
AHCB	Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
AHCV	Arxiu Històric Comarcal de Vilafranca del Penedès
AHPB	Arxiu Històric de Protocols Notarials de Barcelona
AMC	Arxiu Municipal de Capellades
APC	Ajuntament de la Pobla de Claramunt
BC	Biblioteca de Catalunya
COAC	Col·legi d'Arquitectes de Catalunya
FDF	Fons documental familiar
FCMR	Fundació Cultural Manuel Rocamora
MMPC	Museu Molí Paperer de Capellades
OEPM	Oficina Espanyola de Patentes y Marcas
PARES	Portal de Archivos Espanyoles
RPI	Registre de la Propietat d'Igualada
SPAL	Servei de Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona

I. ESTABLIMENTS PAPERERS. CONTEXT PRODUCTIU I TERRITORIAL

1. PRELIMINARS	31
1.1. El molí paperer com a monument	31
1.2. El paper i la seva manufactura. Compendi inicial	34
1.2.1. Edifici i funció: correlació i dependència	35
1.2.2. Procés de fabricació: fases principals	35
- <i>La primera matèria: preparació i transformació</i>	36
- <i>El full de paper: formació i consolidació</i>	37
- <i>Acabats i operacions complementàries</i>	39
1.2.3. Precisions terminològiques	40
- <i>Paper fet a mà</i>	40
- <i>Altres nomenclatures</i>	40
- <i>Molí paperer, fàbrica de paper, fàbrica de paper blanc</i>	42
1.3. El sector paperer i el conjunt productiu. Notes específiques	43
- <i>Proto-indústria i manufactura paperera. Similituds i diferències</i>	44
- <i>Etapa preindustrial i producció fabril. Algunes consideracions</i>	45
- <i>Béns de consum. Béns culturals</i>	45
- <i>Comerciant-fabricant, productor-fabricant</i>	47
1.4. Conclusions	49

1. PRELIMINARS

1.1. El molí paperer com a monument

En tots els casos l'edifici fabril era entès com a edifici singular i aïllat, com a monument. La fàbrica es presenta amb tota la seva força i pren com a antecedent tipològic i formal la significació cultural de les masies senyorials i, en certa mesura, pren també referències dels palaus, esglésies i casernes.

Josep Maria Montaner: *Arquitectura Industrial a Catalunya*

L'edifici fabril mencionat en la cita anterior fa referència als molins paperers catalans, establerts en nuclis rurals, principalment als segles XVII i XVIII, com a exemple dels primers passos cap a la industrialització i on es donen certes innovacions respecte als sistemes tradicional de treball, com la concentració de mà d'obra en grans edificis amb una tipologia característica. Aquest aspecte permet considerar la pròpia edificació com a monument.¹

Per determinar aquest darrer concepte, es poden considerar uns punts que Antoni González Moreno-Navarro planteja a l'apartat: "La masia, monument"², on analitza aquesta denominació i les qualitats que l'acrediten, en referència a la casa pairal.

L'atribut de *monumental* requereix determinades condicions, que es basen en uns valors reconeguts i, en certa manera, renovats dins el tractament actual del patrimoni arquitectònic. Segons el mateix autor, aquests valors es poden incloure en tres apartats: "el valor documental o testimonial, el valor arquitectònic (que inclou l'artístic, el paisatgístic i l'urbà) i el valor significatiu o emblemàtic."³ Per tant, la consideració d'un edifici com a monument estarà "en funció del grau que tingui com a mínim d'algun" dels valors essencials citats.

¹ MONTANER, Josep Maria: *Arquitectura industrial a Catalunya - Del 1732 al 1929*- pp. 15-16.

² GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, Antoni: "Com restaurar una masia" a DDAA: *La masia catalana. Evolució, arquitectura i restauració*. pp. 114-117.

³ *Ibidem*: p. 116.

Segons l'anterior menció, podem afirmar d'entrada que el molí paperer participa amb escreix de tots ells. En una anàlisi més detallada, es pot concretar quins són aquests atributs i com es reflecteixen en l'edifici paperer.

En el primer aspecte –*valor documental*– el molí paperer recull una part significativa del passat històric de poblacions determinades, fet que es potencia amb la formació de nuclis o agrupaments paperers. Forma part de la memòria personal i col·lectiva d'un patrimoni industrial que va traspasar tres segles.

El monument és, abans que res, memòria de la història i de la cultura del passat, llunyà o recent, i com a tal pot transmetre informació històrica i cultural a la col·lectivitat (i possibilitar que aquesta commemori així fets, mentalitats, costums i circumstàncies del passat).⁴

La funció de l'edifici paperer inclou una doble circumstància: com a habitatge i com a espai productiu. En un o altre d'aquests aspectes, o en ambdós alhora, aglutina vivències i activitats individuals, laborals i familiars. El seu estudi té un valor intrínsec, com a document i testimoni del patrimoni industrial paperer en primer lloc, però, alhora, inclou aspectes socials i culturals més amplis.

Pel que fa a la segona consideració –*valor arquitectònic*– l'edifici paperer generalment destaca per la seva grandiositat i la proporció i equilibri de la construcció. La seva situació, ja sigui aïllada, ja en petits grups, contribueix a ressaltar aquest sentit "monumental". Amb tot, el grau de valor arquitectònic cal relacionar-lo també amb la racionalitat i funcionalitat de la pròpia estructura i amb la distribució i organització pràctica dels seus espais. En l'edifici paperer, podríem dir que res no hi és sobrer ni superflu:

(...) la vàlua d'una obra d'arquitectura es troba en l'eficàcia amb què respon a la funció que la justifica (la funció utilitària i la simbòlica), en la bellesa formal i espacial, i en la racionalitat en la disposició dels materials i els sistemes constructius.⁵

Al mateix temps, l'arquitectura paperera manté una presència destacada en el paratge on està situada. La seva construcció i activitat productiva van contribuir, en gran mesura, a una remota urbanització i ordenació del territori,

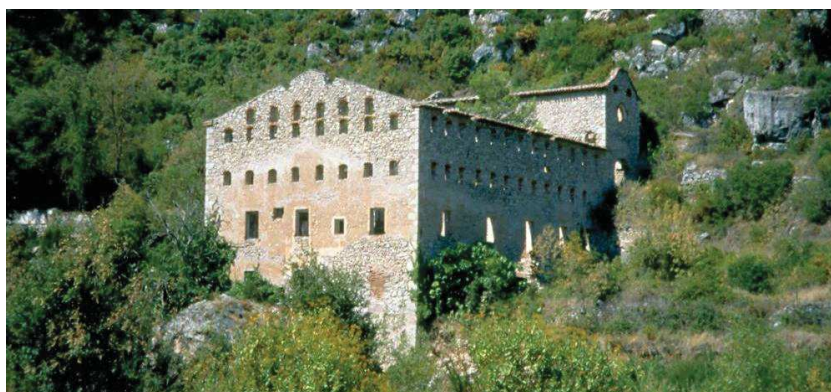
⁴ GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, Antoni: "Com restaurar una masia" a DDAA: *La masia catalana...* p. 116.

⁵ *Ibidem*: p. 116.

impulsant o creant camins i configurant uns singulars “paisatges paperers”. Inclou, per tant, i de forma notable una altra condició: “el seu valor urbà o paisatgístic, és a dir, la seva capacitat de singularitzar o enriquir, fins i tot d’ordenar o jerarquitzar, la trama urbana o el territori.”⁶

El tercer i últim aspecte -*valor significatiu o emblemàtic*- té en compte condicions més subjectives. El molí paperer, com a construcció, com a residència i com a lloc de treball, s’erigeix, en certa manera, en paradigma de formes de vida d’un nombre considerable d’habitants. La seva empremta va configurar hàbits i tasques que van persistir, en nuclis paperers tradicionals, fins a èpoques recents, per extingir-se lentament i progressiva al llarg del segle XX. El seu record, però, es manté encara viu per part de la que podríem considerar última generació de paperers i papereres, que van habitar i treballar en els nombrosos molins catalans. En aquest aspecte, la consideració del molí paperer com a monument, encaixa també amb “valoracions explícitament subjectives, com ara la simbòlica o emblemàtica, o de les relacionades amb aspectes purament emocionals –estètics o sentimentals.”⁷

Finalment, la pròpia construcció dóna una visió singular a determinats indrets, perceptible encara actualment o vigent en la memòria d’una part de la població. Així, el molí i l’activitat paperera que genera, es manifesta com una presència significativa que, en una continuïtat destacada, ha esdevingut font de coneixement i treball, sentiments i vivències.

1. Molí paperer de Figuerola. Montblanc-Rojals. (Comarca paperera de la Riba). Gran construcció prop del riu Brugent, amb la capella adjunta de Sant Domènec.

⁶ GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, Antoni: “Com restaurar una masia” a DDAA: *La masia catalana...* p. 116.

⁷ *Ibidem*, p. 117.

1.2. El paper i la seva manufactura. Compendi inicial

PAPER. M.: cast. *Papel*. Matèria fabricada en forma de fulls primers, de pasta de fibres vegetals obtingudes de pedaços, fusta, palla i altres substàncies i que serveix principalment per a escriure-hi i secundàriament per a embolicar...

Alcover / Moll: *Diccionari Català-Valencià-Balear*

La funció del molí paperer és, evidentment, fabricar paper. Aquest producte esdevé, alhora, objecte i fonament de la pròpia construcció i de la distribució dels seus espais, plenament organitzats en relació a la manufactura que allotgen.

En el seu llarg procés històric i tècnic, la producció paperera presenta uns trets definits i estables, principalment a partir del segle XVII, després del gran increment de la producció que l'expansió de la impremta, des del segle anterior, requereix. Posteriorment, a partir de mitjans del XIX i en successives etapes, la fabricació del paper anirà incorporant nous mecanismes que originen millores en la producció i increment de la mateixa, amb la consegüent ampliació o substitució dels propis edificis.

Les fases històriques generals d'aquest procés, es recullen sintèticament en l'apartat final de cronologia paperera i els principals aspectes tècnics s'analitzen en el capítol dedicat a l'estudi funcional del molí paperer, relacionat forma arquitectònica i funció productiva. En aquest últim aspecte, cal remarcar la relació i connexió entre cada un dels espais i la tasca que en ells es realitza, ja que cada fase de treball requereix un local i un equipament específics, amb la concurrència d'una mà d'obra especialitzada en les diverses tasques.

Totes elles, però, es concentren i distribueixen, generalment, en un únic edifici: el molí paperer. Així, podem parlar d'aquest com un contenidor general, compacte i unitari en la seva construcció, i plural en la seva organització interna, on el conjunt espacial es divideix i estructura segons les etapes del procés de producció que en ell es troben englobades.

1.2.1. Edifici i funció: correlació i dependència

El molí paperer, per tant, en aglutinar totes les fases del treball dins d'una mateixa construcció, consolida una arquitectura industrial pròpia i diferenciada, al servei de la producció, que ens permet parlar, amb tota propietat, d'una "arquitectura paperera".

A diferència d'altres manufactures allotjades en espais més o menys compartits o indiferenciats, gairebé totes les operacions de la fabricació del paper requereixen d'un espai idoni i propi, podríem dir, exclusiu. Per aquest motiu donarem una breu visió introductòria del procés paperer que mostrarà, alhora, l'estructura bàsica del molí i la distribució de les seves instal·lacions.

L'edifici paperer ve configurat per dues funcions principals: la productiva en primer lloc, però també la residencial o domèstica. En el conjunt construït es fan sempre visibles externament tres nivells en la seva disposició vertical, que responen a la distribució interna següent:

Soterrani i/o planta baixa: Fases de preparació de la primera matèria i secció productiva pròpiament dita.

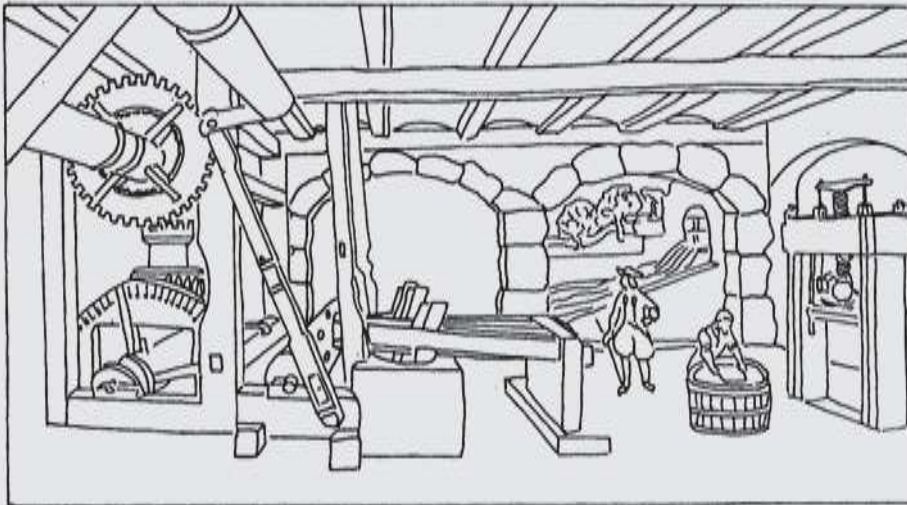
Planta principal o primer pis: En bona part dedicada a residència dels habitants del molí. Sol incloure, també, dependències laborals complementàries.

Plantes superiors: Externament marquen, de manera clara, la tipologia paperera, amb les seves nombroses i característiques obertures –*ventanes*, en la terminologia pròpia- destinades a l'assecatge del paper.

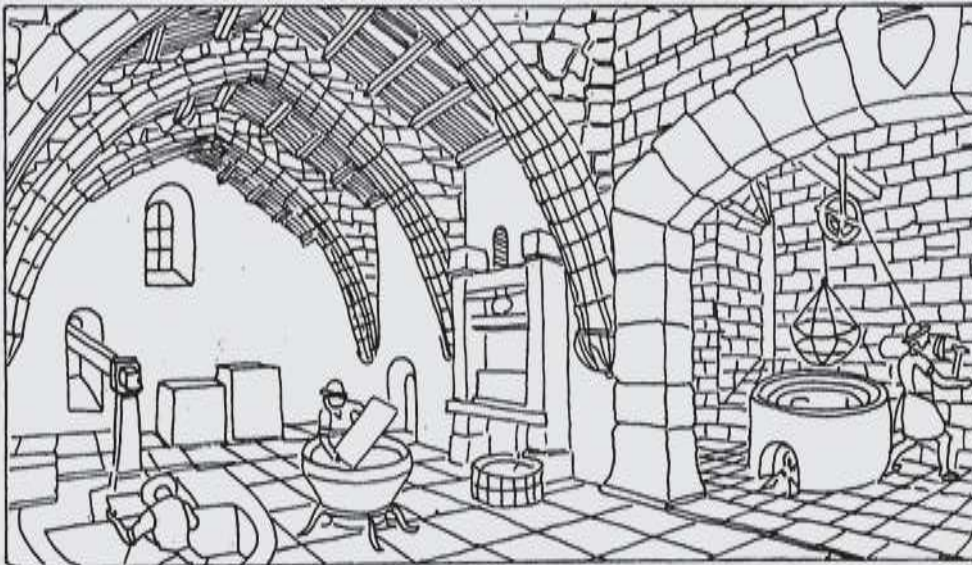
1.2.2. Procés de fabricació. Fases principals⁸

En un breu recorregut intern, enllaçarem espai i producció, fent una primera aproximació i mostrant els trets bàsics de la manufactura paperera. Esquemàticament, el procés paperer ve determinat per quatre etapes principals que són: selecció i preparació de la primera matèria, formació del full, o fabricació pròpiament dita, assecatge del paper i encolat del mateix i, finalment, després d'un segon assecatge, es realitzen les operacions d'acabat i de control de la producció, com a pas previ a l'expedició de la mateixa.

⁸ Les etapes aquí mencionades es refereixen a la que es pot anomenar manufactura paperera "tradicional". Per a la seva ampliació i per a la mecanització posterior –segona meitat del s. XIX i principis del XX- vegi's: II./ 5. ESTUDI FUNCIONAL. LA FÀBRICA: L'ESPAI PRODUCTIU.

ARS CONFICIENDA POPYRI

2. Els espais del “moli”. A la part superior, les *piles*, amb els mecanismes de trituració del drap –roda, engranatges i maces- i la *tina* on s’elabora el full. A la inferior, el *perol*, amb l’encolatge del paper i el *mall setinador*, destinat a allisar-lo. Calc de les filigranes d’un paper fabricat per “La Gelidense”. Fira de Mostres de Barcelona de 1943.(FDF)

- La primera matèria: preparació i transformació

El cicle productiu comença amb el tractament de la primera matèria – generalment drap vell- a l’*espolsador* o *triador*. La tasca que s’hi realitza

comporta triar i seleccionar de forma manual aquest material, i a tal fi es disposa d'un equipament i uns locals propis. Aquesta és la fase de preparació en sec, a diferència de les següents que requeriran la participació de l'aigua, com a element fonamental, primer amb un ús restringit, mitjançant l'operació realitzada al *podridor*, nom que rep el local i el dipòsit on els draps, després de triats i *esquinçats*, s'humitegen per sotmetre's a un cert procés de fermentació, que els prepara per a la seva transformació posterior.

Aquesta transformació té lloc a les *piles*, amb la concurrència constant de l'aigua. Reben aquest nom els dipòsits de pedra on les bateries de maces de fusta clavetejades, accionades per la força hidràulica, desfan el drap fins a donar-li les característiques de polpa o pasta apta per a la fabricació del full de paper. L'aigua, per tant, té aquí una doble funció: com a factor d'energia per a la roda i com a element de manipulació imprescindible. La instal·lació de les piles és la més mecanitzada i complexa del molí paperer i, en el seu conjunt, inclou la roda o rodes hidràuliques amb el corresponent arbre de lleves per a la transmissió del moviment a les maces. Aquesta condició comporta que la seva situació sigui sempre a la planta més inferior del molí, ocupant un espai específic i destacat, generalment la secció més àmplia d'aquest nivell.

- *El full de paper: formació i consolidació*

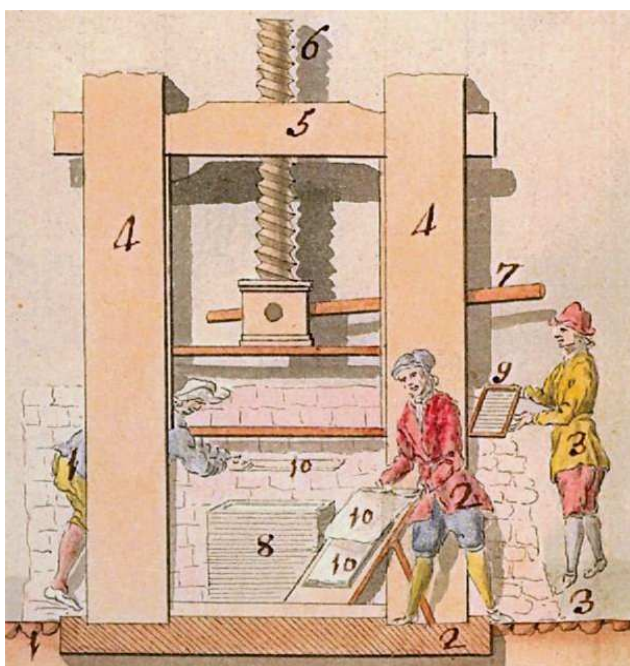
La pasta resultant de les operacions anteriors, és ja apta per a l'elaboració del paper. Aquesta operació té lloc a la *tina* –una o varies, segons la importància del molí- o receptacle on les fibres tractades prèviament es dispersen en aigua fins a tenir la concentració necessària per a la formació, amb la forma, dels fulls de paper, amb els operaris i el procés següent:

L'alabrent fa el full de paper, introduint la *forma*, acompanyada d'un marc exterior, dintre de la tina per recollir la pasta necessària, que deixa degotar després, tot fent un moviment breu i precís de vaivé, afavorint l'entrellaçat de les fibres i la bona formació del full.

El ponedor recull la forma, sense el marc, i la gira posant el full a la part inferior, tot prement sobre una baieta de llana o saial, on queda dipositat el full, repetint l'operació –saial, paper, alternativament- sobre la banca de *ponar*.

Cal dir que es treballa amb dues formes, pràcticament idèntiques, amb una activitat contínua. Així, la doble operació coordinada de l'alabrent i el ponedor es repeteix fins a tenir una posta o mitja raïma de paper.⁹ Quan es disposa del gruix convenient de postes fabricades, es pressen per tal d'escórrer l'excés d'aigua i consolidar el paper.

El *llevador*, per últim, realitza la separació dels fulls, que ja tenen la consistència suficient, dels saïals que els acompanyaven i els col·loca, un a un, a la banca de llevar.

La tina es considerava, al mateix temps, la unitat productiva paperera, amb els seus operaris especialitzats, com mostra la il·lustració¹⁰: alabrent, amb la forma (fig.3), ponedor (fig.1) i llevador (fig.2). La producció habitual d'una tina en una jornada de treball era de divuit postes, que són nou raïmes, o sigui, 4.500 fulls de paper útils, més uns quants fulls sobers.

3. La fabricació del paper a la tina (FCMR)

El cicle productiu analitzat fins aquí –transformació de la primera matèria a les piles i fabricació del full a la tina- ocupa la major part de l'espai de la planta baixa.¹¹ Interiorment mostra una estructura singular, on destaquen les sòlides voltes de pedra i els arcs de separació dels, generalment, amplis espais, en funció de les operacions descrites i del transport i circulació de la producció.

⁹ Estrictament serien 250 fulls, però se'n feien de més -uns deu o onze per posta- per compensar possibles disminucions o defectes.

¹⁰ *Libro de varios planos y máquinas*. (FCMR).

¹¹ La primera fase de tria i selecció del drap, a l'espolsador, podia també situar-se en aquest nivell o al pis immediat.

- *Acabats i operacions complementàries.*

A continuació de les fases anteriors, el procés paperer travessa verticalment l'edifici i se situa als pisos superiors, anomenats *miradors* o estenedors. En relació a la importància productiva ocupen un, dos o tres pisos i, externament, donen un aspecte peculiar i característic als molins paperers, per la quantitat de petites finestres –*ventanes* en el lèxic paperer- obertes als quatre vents, per afavorir la circulació de l'aire que assecarà el paper penjat a les cordes. Aquesta operació es realitza per dues vegades, la primera després de la fabricació del paper i, posteriorment, després del seu encolat.

La tasca d'encolar consisteix en donar un bany de gelatina, o cola animal, als manats de paper, perquè guanyi resistència i sigui menys permeable. Aquest procés es realitzava al *perol* i els fulls, després de premsats per eliminar l'excés de cola, es tornaven a estendre.

Un cop secs i recollits, el paper retornava al soterrani per a ser setinat, operació que comportava el funcionament del *mall setinador*, accionat, a l'igual que les maces de les piles, per la força hidràulica, el qual, picant rítmicament sobre un gruix de fulls, els dona una certa brillantor i consistència.

A continuació té lloc l'operació de *fretar*, tallant o igualant els marges d'un feix de fulls, fregant aquests manualment amb una ganiveta, que retalla o elimina les barbes o irregularitats que presenten.

El cicle productiu s'acaba amb la tria i control de la qualitat del paper, per a ser comptat i empaquetat al local anomenat *comptador*, sovint situat a la planta o primer pis, quedant així disposat en paquets o en *fardos* preparats per a la venda i expedició.

Aquesta organització de la manufactura paperera, posa de manifest un itinerari complet pels diversos àmbits del molí, coordinat i ordenat segons les successives fases productives que, al mateix temps, originen una distribució específica de cadascun dels espais.

Les nocions exposades fins aquí són només una petita guia introductòria al món paperer, com a compendi inicial que faciliti la comprensió de diversos aspectes que es tractaran posteriorment.

1.2.3. Precisions terminològiques

En aquesta primera aproximació, pot ser convenient comentar alguns aspectes de terminologia relacionats amb el paper, com a producte elaborat, i amb el molí paperer, com a espai on es realitza aquesta producció, mencionant, al mateix temps, semblances i diferències amb altres manufactures que poden compartir un lèxic semblant.

-Paper fet a mà.

A l'expressió de *paper fet a mà* se li pot donar un sentit que cal puntualitzar. La formació del full de paper s'origina en la *forma paperera*, i aquesta és moguda manualment pel “mestre paperer”, que l'introdueix i treu de la tina, amb un gest ràpid i precís, recollint la quantitat convenient de pasta que constitueix una làmina o full. El treball en col·laboració dels tres operaris principals, permet parlar d'un cert automatisme i, fins i tot, d'un treball “en cadena” donada la seva coordinació i elevada productivitat —4.500 fulls *útils* diaris, com ja hem indicat— quantitat impensable en un treball estrictament *manual*. Així és possible reconèixer el paper com a objecte seriat, resultat d'un cert automatisme en la formació del full, atès que aquest ve *fabricat en motlle*, amb una cadència ràpida i sincronitzada.

Podríem parlar del terme paper *fet a mà* en tant que remet a una cultura laboral —ofici, habilitat, qualitat del producte— però amb un component que, en certa manera, es pot considerar proper a la fabricació industrial, tant pel seu volum productiu, com per la utilització d'energia hidràulica i d'eines i ginys mecànics en la preparació de pastes, setinat del full etc.¹²

- Altres nomenclatures

Anteriorment a la implantació de la màquina de paper, la distinció més comú es feia entre *paper blanc* (amb les seves diverses classes i formats) i *paper d'estrassa*. En referències comercials,¹³ els fabricants del primer, sovint realcen la seva qualitat fent constar *Papel de Hilo* (que, segons l'època, possiblement

¹² Difereix així d'antigues manufactures comparables —paper i papers indígenes mexicans, per exemple— on tot el procés és estrictament manual i la làmina escriptòrica o *paper*, s'origina per percussió, fregament, encreuament... Els papers orientals no tenen tampoc un procés mecanitzant en la preparació i transformació de la primera matèria, però sí que igualment utilitzen la *forma* per a l'elaboració del full de paper, tot i que de manera força diferent a la manera occidental.

¹³ MMPC. Fons de “Caràtules” o etiquetes de la marca de fàbrica.

comprendria tant el fet amb draps de lli com de cotó), *Papel Superior* o, amb menys freqüència, *Papel Fino*. Les propietats de la primera matèria es poden veure ressaltades amb expressions com: *Papel de hilo legítimo*, *Papel de Hilo Puro*. Posteriorment apareixerà una nova especialitat de paper per al tabac, que es pot anunciar com a *Papel Superior para fumar* o *Papel Superior para cigarrillos*.

Altres termes distingeixen la producció manual, quan aquesta coexisteix ja amb la mecanitzada, posant l'accent en el procediment tradicional, parlant de *paper de tina*, *paper a la forma* i de *paper de barba*, en aquest cas per remarcar les irregularitats que s'originen a les quatre vores del full. Tots ells es poden considerar sinònims i la seva aplicació comporta un atribut de paper de qualitat, que es volia ressaltar enfront del paper *continu* o a màquina, ja que la producció de paper *fet a mà* es mantenia encara a principis del segle XX en antics nuclis paperers; posteriorment quedaria restringida a produccions esporàdiques i per a usos selectius.¹⁴

Menció especial mereix el paper fabricat amb màquina rodona, sistema Piccardo –la més comú en el nucli paperer de Capellades– que es va imposant aquí a cavall dels segles XIX-XX i que pot produir també un paper de qualitat, comparable en molts aspectes amb el fet a mà. Per aquest motiu, rep igualment el nom de *paper de barba*, i, a vegades, el de *paper de tina*, pel dipòsit de la màquina on s'origina la formació del full, en aquest cas mecànicament, per mitjà d'un tambor o forma rodona.¹⁵ La coexistència dels dos procediments per a la producció d'uns papers similars fa que, quan és autènticament *a mà*, es vulgui ressaltar aquest atribut, considerant-lo una especialitat de vàlua, amb expressions com: *Gran Fábrica de Papel de Hilo a Mano*¹⁶ o la més detallada de *Papel de Tina a Mano de hilo florete superior*.¹⁷

¹⁴ Com podrien ser edicions de bibliòfil. Actualment, el terme *fet a mà* és utilitzat per designar un procés que pot donar resultats diversos, des de papers elaborats seguint en bona part les pautes tradicionals –Museu Molí Paperer de Capellades i a algunes altres manufactures– fins a treballs de creació personal, amb l'elaboració de papers com a mitjà d'expressió plàstica i com a protagonista per ell mateix –polpa, textures, pigments... - d'obra artística.

¹⁵ Descripció i anàlisi a: II./ 5.3.5. ENTRE EL GEST I LA MECANITZACIÓ. LA MÀQUINA RODONA: INNOVACIÓ I CONTINUITAT.

¹⁶ GAIG, Isabel; RABAL, Victòria: *Carátulas papeleras. Siglos XVIII-XX*. p. 173.

¹⁷ *Ibidem*. “Fábrica de Pedro Mora Olivé”, p. 199 En aquest cas es remarca doblement el procediment: “de tina”, afegint “a mano” per distingir-se del paper fet amb màquina rodona, i la qualitat de la primera matèria “de hilo florete superior”.

- *Molí paperer. Fàbrica de paper. Fàbrica de paper blanc*

El terme *molí* és una altra noció que caldria clarificar, donada la seva generalització, comú a manufactures molt diverses: molí fariner, principalment, però també molins drapers o batans, molins de pólvora... i, en certa manera, extensible a fargues i altres factories.

Una definició completa es dóna amb la denominació de *Casa Fàbrica de molí paperer*, que consta documentalment i que engloba els tres significats propis d'aquests edificis, explicitant la seva triple funció: la de transformació, amb els mecanismes moguts per l'energia hidràulica –el *molí*-; la productiva, o conjunt que engloba totes les fases del procés –*la fàbrica*-; i la residencial o domèstica – *la casa*-.

Com a construcció, el molí paperer es distingeix per la seva complexa estructura i les dimensions força o molt superiors als altres establiments citats. Aquest fet, en alguns casos, es pot comprovar encara visualment i es veu documentat de forma clara i concloent en diverses fonts: contractes de construcció i d'arrendament, inventaris,¹⁸ contribucions i impostos, així com referències i testimonis de viatgers de l'època.

Les similituds entre els diversos molins hidràulics vénen donades principalment per: 1. Ús de la roda hidràulica, com a font d'energia. 2. Tradició de treball de transformació, molt lligat a l'aprofitament de l'aigua, que el molí paperer recull i potencia. 3. Utilització, en alguns casos, d'establiments ja existents amb la reconversió d'anteriors edificis, en origen construïts per a altres manufactures. Si esdevenen paperers, la seva reconversió requerirà generalment una important transformació i ampliació.

La terminologia per designar l'edifici paperer, és variada. S'utilitza sovint *fàbrica de paper* – amb la ja mencionada distinció entre *fàbrica de paper blanc* i *fàbrica de paper d'estrassa*, si es dóna el cas – així com *casa fàbrica de paper*, juntament amb *molí paperer*, però, en alguna ocasió, fins i tot, *farga de paper* i,

¹⁸ En un inventari de propietats de la Pobla de Claramunt, presentada l'any 1731, els tres molins paperers que hi consten tenen una valoració mitjana cada un de 2.167 lliures, quantitat que gairebé triplica el valor dels molins drapers –750 lliures- i molt més del doble de la mitjana dels fariners –867 lliures- també inventariats. GUTIÉRREZ i POCH, Miquel: *Full a full, la indústria paperera de l'Anoia (1700-1998)*... p. 27. (citant font de Riba i Gabarró).

també, *molí draper*, utilitzat com a sinònim de molí paperer, fet que pot originar una certa confusió.

Madurell recull un variat vocabulari, en base a referències documentals que van des de la segona meitat del segle XVI, fins els anys trenta del XIX.¹⁹ Segons l'època i la font consultada, els termes venen redactats en llatí, català o castellà, en el primer cas seguits sovint de la seva traducció. A més dels termes ja citats i algunes variants dels mateixos, hi consten dues expressions força significatives: *farga dita paperera* –que podria englobar les dues activitats- i *molí paperer o fàbrica de construir paper*.

En tots els casos, però, els molins paperers ja des de finals del segle XVII i, principalment, els edificis construïts o reconvertits en paperers al llarg del segle següent, tenen com a distintiu les seves grans dimensions, l'estructura en diversos pisos i dependències que inclouen, com ja hem dit, un complet circuit de treball i l'evident diferenciació i especialització de tasques, amb la intervenció d'una mà d'obra força nombrosa i estable, per tal de mantenir la regularitat de la producció

1.3. El sector paperer i el conjunt productiu coetani. Notes específiques

Als coneixements anteriors sobre la manufactura paperera, pot ser també convenient oferir una visió que consideri determinats aspectes de la mateixa dins del context productiu general, considerant similituds i remarcant algunes de les seves peculiaritats.

Dintre d'un plantejament general de la producció, ja des dels segles XVI-XVII, però especialment al llarg del XVIII, s'estableixen determinats estadis, els més comuns dels quals serien: manufactura artesanal, i sistema urbà de producció. En la seva evolució cronològica es parla de preindústria, protoindústria i revolució industrial, entesa aquesta última, entre altres atributs, com a indústria eminentment *fabril*.

En aquest context, podríem considerar que la producció paperera inclou i adapta característiques d'un i altre sistema o etapa, però amb matisos propis, sense incloure's plenament en cap classificació concloent dels mateixos.

¹⁹ MADURELL i MARIMON, Josep M.: *El paper a les terres catalanes. Contribució a la seva història*. vol. 1, pp. 200-201. "Les nomenclatures dels molins paperers".

- Proto-indústria i manufactura paperera. Similituds i diferències

Si es tenen en compte tres elements considerats bàsics, que defineixen el model de producció protoindustrial²⁰ --indústria rural, sortida exterior del producte elaborat i relació amb un procés regional d'agricultura comercialitzada- la manufactura paperera mostra elements de coincidència amb ella. Difereix, però, en altres trets considerats també característics

La proto-indústria es distingeix, generalment, per ser un procés organitzat i coordinat des de la ciutat –marxants-fabricants- i també és a la ciutat on sovint es fan les últimes fases o les més especialitzades de la producció, que sempre és fragmentada en la seva ubicació, amb inclusió, sovint, d'alguna fase de treball domèstic. La manufactura paperera, en canvi, per les seves característiques tecnològiques, concentra en un mateix edifici o en espais propers, totes les etapes del procés que, si bé pot implicar a una part important de la població, no és general ni domèstic. Per altra banda, encara que per la seva localització pot rebre l'atribut d'indústria rural, no es pot parlar en cap cas d'indústria popular i tampoc segueix un ritme estacional per definició.²¹

Per tant, en el sector paperer analitzat no es dona un procés de producció dispers, sinó concentrat, i les respectives etapes ocupen els diversos recintes del molí paperer, amb la distribució adient a cada funció concreta. Cal remarcar, també, la continuïtat productiva generada de cara a atendre amb regularitat les demandes d'un mercat cada vegada més exigent, com poden ser les provinents del “Real Sello” i les també estatals de paper de fumar per a les indústries de tabac de les colònies.²²

²⁰ Concepte introduït per Franklin Mendels en la seva tesi doctoral el 1969 i tractat posteriorment pel mateix autor, juntament amb Pierre Deyon, (vegi's: GONZÁLEZ ENCISO, Agustín: “La protoindustrialización en España”. *Revista de Historia Económica*. Año 2, N° 1. Madrid, 1984. pp. 11-44). Juntament amb l'anterior, altres referències relacionades i exemples de manufactures espanyoles es poden trobar, entre altres, a: ARACIL, Rafael i GARCIA BONAFÉ, Màrius a: “La protoindustrialització i la indústria rural espanyola al segle XVIII”. (*Recerques* n° 13, 1983) on parlen del “concepte de “protoindustrialització” considerat com a primera fase de la definitiva industrialització capitalista” p. 85. Els mateixos autors a: “Els inicis de la industrialització a Alcoi” (*Recerques* n° 3, 1974) exposen i analitzen aspectes teòrics generals, junt amb exemples concrets del sector tèxtil, amb alguna referència també a la indústria paperera alcoiana.

²¹ Els impediments per mantenir un ritme constant poden venir per manca d'aigua a l'estiu, però la producció també es veurà afectada en època hivernal, si es dona un temps continuat de pluges o humitat que dificulta l'assecatge del paper i obliga directament a parar o alentir la producció.

²² GUTIÉRREZ i POCH, Miguel: *Full a full, la indústria paperera de l'Anoia...* pp. 128, 136.

- Etapa preindustrial i producció fabril. Algunes consideracions

Cronològicament, l'expansió de la manufactura paperera comarcal dels segles XVII-XVIII, s'inscriu dintre d'una etapa considerada encara preindustrial. Reconeguda així, la fabricació del paper apareix en alguns estudis citada al costat de sectors molt diferents, com poden ser fargues, batans, molins fariners, manufactures de tints i curtits, etc. amb els quals, si bé hi mantenia algunes similituds, són també destacables les diferències, que poden anar des de l'amplitud dels edificis, fins a la pròpia organització del treball paperer, amb la concentració i especialització de mà d'obra, i la seva importància productiva. Considerant aquests darrers aspectes, deixant de banda classificacions estrictes i tenint en compte que "no existeix una distinció total entre una indústria tradicional i estàtica i una altra de moderna i progressiva"²³, es podria considerar que el sector paperer del segle XVIII ocupa un lloc inicial que avança ja cap a aquest darrer estadi de la indústria.

La situació del sector paperer català i la seva importància es veu, a grans trets, reconeguda, considerant que ocupa un lloc qualitativament significatiu dintre del marc industrial català: "La indústria paperera és una de les més dinàmiques del segle XVIII català gràcies a la demanda en augment dels particulars i del govern. La producció era localitzada en la proximitat de cursos fluvials, necessaris per moure les rodes dels molins paperers."²⁴

- Béns de consum. Béns culturals

El paper, ja des dels seus inicis, té un valor d'intercanvi. No segueix l'habitual esquema de consum-excedent-comerç. El paper fabricat es destina a la venda en la seva totalitat; així el sector paperer català segueix a fons la pauta segons la qual: "Catalunya s'havia acostumat a produir no per consumir sinó per vendre. Espanya, en conjunt, encara no ho havia fet", que Pierre Vilar considera com un dels avenços del segle XVIII, que distingia les zones catalanes més dinàmiques.²⁵ No és un material d'autoabastament i, deixant de

²³ FONTANA, Josep: "La fi de l'Antic Règim i la industrialització 1787-1868". *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar. vol. V. p. 69.

²⁴ DD.AA. *Catalunya, la fàbrica d'Espanya. Un segle d'industrialització catalana. 1833-1936*. p.166 (peu de fotografia, s/autor)

²⁵ VILAR, Pierre: "La Catalunya industrial: reflexions sobre una arrancada i un destí". *Recerques* n° 3. 1974, p. 21.

banda possibles produccions reculades en el temps o en un context totalment diferent –per exemple, molins paperers depenents d'un monestir- compta amb empreses especificques, sense cap relació amb una producció casolana on “productors i consumidors es confonien”²⁶.

Considerat un bé de consum, s'inclou dins de la manufactura tradicional.

Catalunya va participar activament del fenomen de la “proto-industrialització” durant el segle XVIII i el primer terç del segle XIX (...) L'economia catalana apareix com una economia oberta en procés de creixement sota l'impuls de les exportacions: Els seus sectors líders foren la viticultura i els béns de consum, principalment teixits i paper.²⁷

És en aquest període que s'intensifica “la demanda de productes manufacturats de consum comú”, segons el mateix autor. Aquí es poden fer algunes precisions: el paper, com a suport de l'escriptura, en aquesta època és, bàsicament, un *bé cultural*, més que un material de consum més o menys general per part de la població, com ho eren els dedicats a alimentació i vestit. El seu ús, que ja es va fer imprescindible des de la implantació i difusió de la impremta, cada vegada està més estès, però es pot seguir considerant *selectiu*. Aquest aspecte pot suposar una limitació: demanda restringida -documentació, ensenyament, administració pública, notaries, impremta- mercats allunyats, consum poc comú, amb un domini de comandes del sector estatal,²⁸ però alhora també pressuposava creació i manteniment d'empreses d'una certa entitat i la no competència de manufactures domèstiques, que podien ser més o menys nombroses en altres sectors. Per altra banda, el consum de paper a nivell particular era molt reduït o gairebé inexistent. Fora de l'escriptura, com a funció més pràctica i més o menys habitual, es pot mencionar la utilització del

²⁶ Així es defineix el primer estrat de la indústria llanera tradicional per TORRAS i ELIAS, Jaume: “Estructura de la indústria pre-capitalista. La draperia”. *Recerques* nº 11. Barcelona: Curial, 1981, p.10.

²⁷ MALUQUER de MOTES, Jordi: *Catalunya, la fàbrica d'Espanya...* p. 36. El mateix autor expresa que: “En síntesi, la proto-industrialització no va ser altra cosa que la difusió a gran escala dins del món rural de la producció de manufacturats per a l'abastament de mercats allunyats”. Id. p. 32.

²⁸ GUTIÉRREZ i POCH: *Full a full, la indústria paperera de l'Anoia (1700-1998)*... pp. 84-93. Apartat: “La demanda de paper a Espanya”. Al llarg del segle XVIII les comandes per part de l'estat s'incrementen extraordinàriament.

paper d'estrassa com a embolcall d'alguns productes, i l'aplicació de cartons empleats en el procés d'acabat del sector de la llana.²⁹

Pel que fa al grup paperer de l'Anoia, cal mencionar que la demanda de paper per a impressió en el propi context territorial seria minoritària, com ho confirma el fet que a Igualada, capital comarcal, no s'hi estableix la primera impremta fins l'any 1832.³⁰

- *Comerciant-fabricant, productor-fabricant*

La venda del paper, per tant, es fa bàsicament a mercats externs a la pròpia població, a vegades força o molt allunyats i s'organitza des de la mateixa empresa pel propi productor-fabricant que és, generalment i principalment, paperer d'ofici i resideix al mateix molí. (vegi's II./ 3.2. L'estament paperer. Orígens). En el context estudiat, és menys freqüent que estigui en mans de comerciants-fabricants externs, com es dona en altres sectors *-fabricats sense fàbrica*³¹- residents a la ciutat i que procedeixen més com a comerciants-capitalistes-majoristes, que com a vertaders productors, amb un control extern al procés productiu, en aquesta època generalment dispers o fragmentat.³²

Es pot donar algun cas, però, en què el propietari paperer actua també d'una forma semblant, ja sigui perquè construeix el molí com a inversió, però destinat a l'arrendament, ja com a rendista, per mitjà de concessions de terra i aigua, però sense participació directa en el negoci.³³ També es donen casos de comerciants o majoristes que temporalment s'associen amb fabricants per licitar per les comandes del "Real Asiento".³⁴

²⁹ GUTIÉRREZ i POCH: *Full a full, la indústria paperera de l'Anoia...* p. 93.

³⁰ BISBAL i SENDRA: Mª Antònia: "La impremta a Igualada", a *Miscellanea Aqualatensia* / 3. p. 291. El primer impressor que s'instal·la a aquesta ciutat és Joaquim Abadal i Casamitjana, de la branca dels Abadal de Mataró.

³¹ TORRAS i ELIAS, Jaume: "Fabricants sense fàbrica. Estudi d'una empresa llanera d'Igualada" *Recerques* n° 19, 1987. pp. 145-160. Del mateix autor: *Fabricants sense fàbrica. Els Torelló, d'Igualada (1691-1794)*.

³² NAROTZKY, Susana: *Trabajar en familia. Mujeres, hogares y talleres*, p. 52: "el intermediario-empresario vende la materia prima, alquila o vende la maquinaria y compra el producto final".

Pel cas de l'Anoia és de gran interès el capítol titulat "Les noves expectatives industrials" a: TORRAS i RIBÉ, Josep M.: *La comarca de l'Anoia a finals del segle XVIII. Els "qüestionaris" de Francisco de Zamora*, on es detalla i analitza el procés de diverses manufactures comarcals, des del treball domèstic a instal·lacions més industrialitzades.

³³ GUTIÉRREZ i POCH, Miquel: *Full a full, la indústria paperera de l'Anoia...* p. 114.

³⁴ *Ibidem*, p. 87.

Generalment, però, la implicació “personal” del paperer-fabricant és intensa. Comença, quan és el cas, amb la inversió necessària per a la construcció del molí paperer, incloent en ell el propi habitatge, i per dotar tot el conjunt de les instal·lacions, eines i màquines indispensables. Aquesta relació es manté constant al llarg del procés productiu i es pot dir que és la persona que domina l’ofici en el seu conjunt i hi aporta, a més del capital, la plena dedicació de temps i de treball; sovint aquesta dedicació es fa també extensiva, en major o menor grau, a diversos membres de la família: dona, fills i filles i altres.³⁵ La relació d’espais habitatge-producció és també un factor a tenir en compte, que fomenta aquesta unitat, amb unes condicions pròpies i molt diferents, però, del que es pot anomenar llar-taller o taller artesà.

Un altre aspecte, en principi contradictori amb l’anterior, és la reconeguda *mobilitat* paperera. En general, es tracta de canvis de molí, per mantenir una òptima continuïtat i regularitat en la fabricació del paper; es busquen els emplaçaments més apropiats, sempre relacionats amb la millora de les imprescindibles condicions –aigua, ventilació (com a factor d’assecatge), transport...- o s’amplien manufactures en èpoques de forta demanda amb l’adquisició o arrendament d’altres edificis, fet que es fa evident ja al mateix segle XVIII i, principalment, al llarg de la centúria següent. Apareix així un altre estament laboral, format per arrendataris, encarregats, *balaires*... que, a la vegada, poden ser propietaris o no de les instal·lacions i controlar en nom propi o d’altri el procés de producció. (Veure II./ 8.1. Els oficis de la producció).

Els trets mencionats anteriorment són força generals, es fan evidents en la zona paperera objecte d’estudi i es poden fer també extensius a alguns nuclis paperers de la mateixa època i de característiques semblants, més o menys propers— zona del Riu de Bitlles, La Riba, - o més allunyats, com poden ser els casos de la Sènia i de Beseit; tots ells, i dintre d’algunes particularitats, mostren una unitat bàsica, que es pot considerar una *cultura del treball* pròpia i singular.

³⁵ En aquest cas, la reconeguda *endogàmia* paperera, (vegi’s GUTIÉRREZ i POCH op. cit. pp. 70-72) podria ser un dels seus efectes. Un altre factor a tenir en compte seria la possible relació entre “absentisme laboral” del fabricant i decadència empresarial. D’un i altre supòsits se’n poden conèixer exemples encara al llarg del segle XX.

1.4. Conclusions

Amb tots els referents anteriors, i com a cloenda de l'anàlisi de la manufactura paperera dintre el marc productiu general, es poden remarcar uns trets significatius de la mateixa, constatats ja des del segle XVIII en la localització territorial estudiada.

- Com a indústria concentrada en les seves diverses operacions, comporta un treball assalariat i intensiu, més que una tasca estacional o esporàdica.³⁶
- Es dóna la formació d'una mà d'obra qualificada i especialitzada en una fase del procés productiu,³⁷ que treballa dintre d'un espai que es pot considerar *protofabril*. La reconeguda habilitat de treball, té com a conseqüència l'assoliment i manteniment de la qualitat de la producció, que s'autentifica amb la "marca" paperera. Així, tot i que, per la seva ubicació es mostra com una indústria rural, no s'ajusta al que correntment es considera com a tal, que, en part, es podia realitzar de forma domèstica i fragmentada.³⁸
- Els mitjans de producció -instal·lacions, capital, primera matèria...- que controla el paperer-fabricant, generalment vénen acompanyats de la implicació del mateix en el propi procés productiu, amb la seva participació activa -laboral i residencial- de manera personal i, sovint, també familiar.³⁹
- Els nuclis paperers més actius, fixats ja a mitjans del segle XVIII, semblen assentar, des d'aquesta època, les bases de la seva continuïtat en el temps i les d'una generalització del sector productiu en el seu territori, generalment en contacte amb tasques relacionades (indústries de la construcció, mecàniques, fusters, etc)

³⁶ Potser aquesta podria ser més o menys fluctuant en relació a la mà d'obra infantil o en algunes tasques femenines, segons possibles oscil·lacions de la producció. Es fa difícil, però, poder asseverar aquests extrems, no recollits documentalment i que en la memòria històrica o fonts personals, ja no es manté present. En tot cas, el possible treball esporàdic no es correspondria amb el concepte clàssic de treball estacional.

³⁷ GUTIÉRREZ i POCH, Miquel: *Full a full, la indústria paperera de l'Anoia...* pp. 72-76, apartat: "La importància de la qualificació de la mà d'obra: el cas de l'Anoia".

³⁸ A més dels autors citats anteriorment, vegi's TORRAS i RIBÉ, Josep M.: *La revolució industrial a la comarca d'Anoia*, amb referències a diverses manufactures i a localitats papereres de la zona i FERRER i ALÒS, Llorenç: *Els orígens de la industrialització a la Catalunya central*, pel que fa, principalment, a la indústria de la demarcació de Manresa.

³⁹ Aquest fet es dóna en diverses empreses petites, que són la majoria, fins passada la meitat del segle XX.

- La majoria d'edificis paperers, per les seves dimensions i per contenir el circuit complet de la producció, es poden considerar espais industrials. Les bases tipològiques, juntament amb les territorials, queden, en bona part, definitivament establertes.

Un altre fet diferencial és que les principals característiques apuntades i alguns dels edificis o part dels mateixos espais industrials es van mantenir vigents, amb la incorporació de determinats avenços tècnics i ampliació d'instal·lacions, durant més de dos segles.

I. ESTABLIMENTS PAPERERS. CONTEXT PRODUCTIU I TERRITORIAL

2. ÀMBIT GEOGRÀFIC. La comarca de l'Anoia	53
2.1. El territori	53
2.2. Divisions històriques	58
2.3. Activitats econòmiques	60
2.4. Sector industrial: Delimitació i característiques	61
2.4.1. El congost de Capellades	62
2.4.2. La vall de Miralles i Carme	63

2. ÀMBIT GEOGRÀFIC. LA COMARCA DE L'ANOIA

Havem vist donar a la comarca objecte d'aquestes notes, els noms de Conca d'Òdena, d'Alt Noia, de Valls de l'Anoia, de Baixa Segarra, de Comarca d'Igualada i, simplement, d'Anoia.

Josep Iglésies: *Assaig sobre l'extensió de la comarca d'Igualada*

Iniciem aquest apartat amb l'estudi d'unes nocions geogràfiques bàsiques i d'alguns trets històrics relacionats, que recullen aspectes significatius del fet comarcal i permeten dibuixar el marc territorial, mostrant determinades característiques que incideixen directament en la formació de la zona paperera objecte d'estudi.

2.1. El territori

El nom actual de comarca de l'Anoia té el seu origen en la divisió territorial de la Generalitat de Catalunya de 27 d'agost de l'any 1936, que dividia Catalunya en 38 comarques agrupades en 9 regions. El mateix nom comarcal i uns límits semblants es van recollir en la nova Llei d'Ordenació Territorial del 4 d'abril del 1987, actualment vigent.

Més que una comarca natural, es tracta d'un ampli espai que, en certa manera, queda encaixat entre comarques veïnes, de personalitat més definida i límits més clars. Aquest fet dóna lloc a què, sovint, s'hagi considerat l'Anoia com una comarca artificial en el seu conjunt, ja que mostra uns trets més o menys comuns només en una part central de la seva superfície. A través dels temps, aquest territori ha rebut diversos noms, i els seus límits, en bona part imprecisos des del punt de vista geogràfic, han sofert canvis i fluctuacions.⁴⁰ Aquesta particularitat ha donat origen a opinions i controvèrsies, al marge o en oposició als criteris oficials i administratius. En determinats estudis, el propi anunciat ja assenyala les vicissituds i el contrast que es poden donar, en aquesta demarcació, entre comarca física, administrativa, territorial, humana...

⁴⁰ L'últim, amb la segregació al nord del municipi de la Molsosa, que passà al Solsonès, l'any 1989 (Aquesta localitat tenia ja la singularitat de ser l'únic municipi de l'Anoia adscrit a la província de Lleida).

tant en la seva situació actual: “Existeix l’Anoia?”⁴¹, com en la seva consideració al llarg del temps: “L’Anoia, una demarcació històrica problemàtica”⁴² per citar dos exemples.

En una primera aproximació, podem descriure l’Anoia –del nom del riu que, en bona part, la ressegueix- com una comarca de l’interior de Catalunya, situada entre la depressió central i la serralada prelitoral, a la qual trenca pel denominat Congost de Capellades, per obrir-se pas cap a la depressió prelitoral, en contacte, principalment, amb les terres veïnes del Penedès.

Per la seva situació té sectors limítrofs que participen de característiques de les comarques properes i determinades poblacions mostren trets més propis de les mateixes, principalment pel que fa a la Segarra -en el sector anomenat Segarra Calafina, que actualment coincideix en bona part amb el que es coneix com a Alta Anoia- i al Penedès, amb algunes localitats que històricament hi feien referència.⁴³

De contorns oscil·lants i límits imprecisos, ha mostrat diverses denominacions al llarg dels anys. Com manifesta Josep Iglésies, en la cita que encapçala aquest capítol, afegint a la mateixa que: “En línies generals, tots aquests noms volen designar el mateix, però llur aplicació resultarà o no apropiada segons l’extensió que es dongui a la Comarca.”⁴⁴

Iglésies considera que les denominacions que inclouen el terme *Anoia* no tenen cap tradició, ja que aquesta utilitzava el nom de *Conca d’Òdena*, terme, però, que queda més reduït en la seva extensió, i “només seria l’eixamplament o

⁴¹ TÉRMENS, Miquel: a *L’Anoia*. (Les Comarques de Catalunya, nº 28). pàg. 13.

⁴² TORRAS i RIBÉ, Josep M.: *La comarca de l’Anoia a finals del segle XVIII. Els “Qüestionaris” de Francisco de Zamora i altres descripcions (1770-1797)*. pp. 87-100.

⁴³ Per la part nord la majoria de les seves poblacions es consideraven de la Segarra i així es mencionen encara l’any 1982, formant part de la *Segarra Calafina*, com a subcomarca de l’Anoia, per “recuperar d’alguna manera el seu nom tradicional de Segarra, que avui dia s’ha reservat a la comarca que té per cap administratiu la ciutat de Cervera”. *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Alt Penedès, Baix Penedès, Garraf i Anoia*. vol. 5, p. 425. A la part contrària, un sector de l’extrem meridional estava inclòs en el Penedès, com ve definit en diverses publicacions, per exemple: AVINYÓ, Joan Mn.: *Monografia històrica del Castell de Cabrera y poble de Vallbona en el Panadés*. 1909. Actualment Vallbona d’Anoia i Cabrera d’Anoia “[o Cabrera d’Igualada] [ant: Cabrera del Penedès]” G.E.C.

⁴⁴ IGLÉSIES, Josep: *Assaig sobre l’extensió de la comarca d’Igualada*. p. 1. En aquest complet estudi es recullen unes quaranta referències sobre les diverses divisions comarcals de l’Anoia a través dels temps, des de Pere Gil i la seva geografia de Catalunya que, cap a l’any 1600, ja fa esment de la Conca d’Òdena, fins a la Ponència de Divisió Territorial de la Generalitat, de 1937.

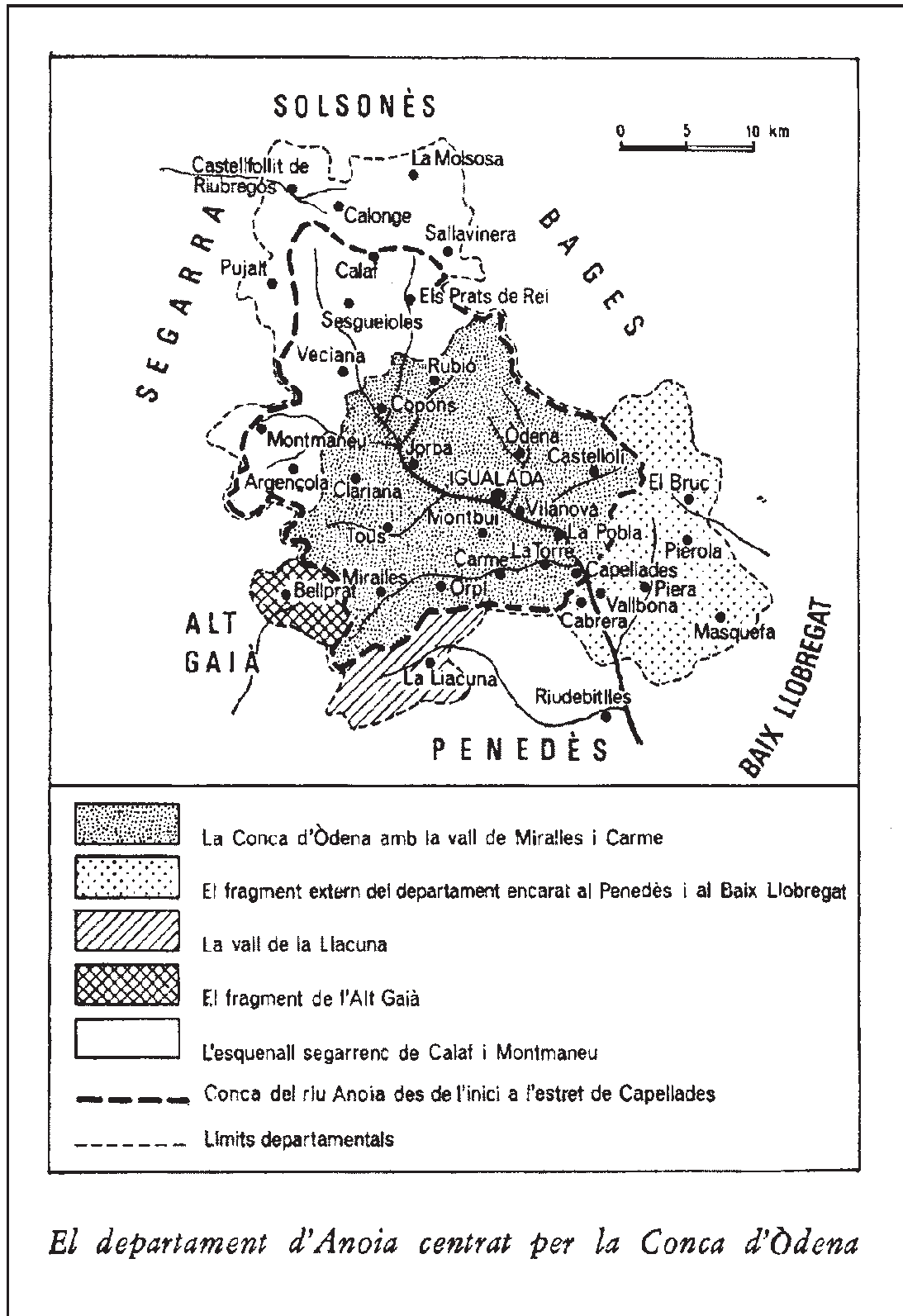
fossa ovalada de l'Anoia que Òdena presideix".⁴⁵ Finalment opta pel nom de *Comarca d'Igualada*, donant preferència als aspectes humans, socials i econòmics, que tenen a Igualada com a referent.⁴⁶ Així, i com a conclusió, distingeix entre el nom històric –Conca d'Òdena- i el nou –Comarca d'Igualada- “modern, però que arrela prou ràpidament” i aquest és el que considera més adequat.

Obviant aquest criteri, el nom oficial actual és el de *Comarca de l'Anoia*, i inclou un conjunt de 33 municipis. La seva diversitat i la varietat d'aspectes: clima, disposició orogràfica, conreus, activitats econòmiques etc. són abundants, a vegades fins i tot contradictoris, i, en cap cas, no ofereix una marcada uniformitat.

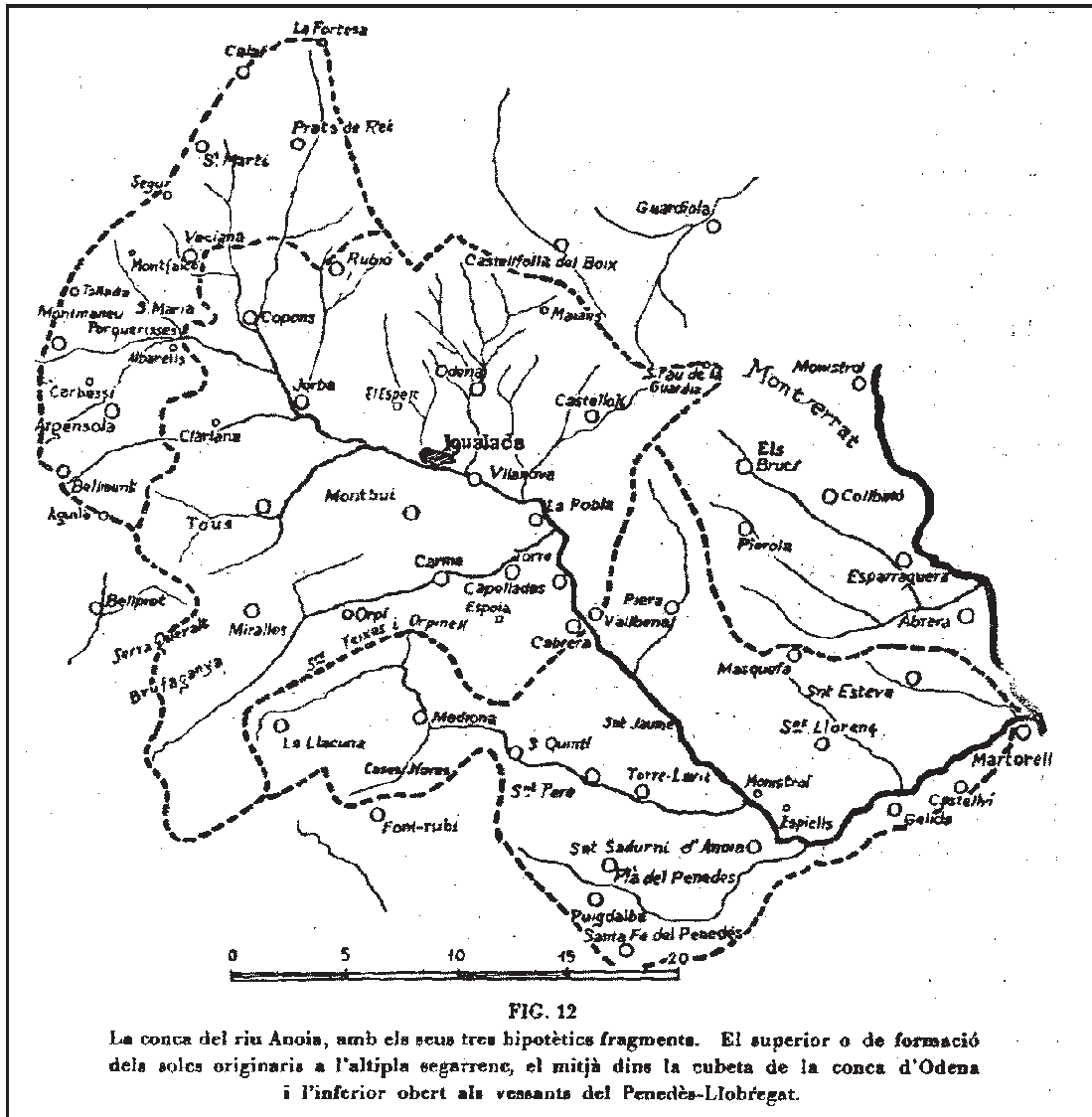
En el mapa de la pàgina següent es manifesta de forma clara els sectors més destacats d'aquesta varietat. En ell es poden observar diversos fragments diferenciats i, en certa manera, de difícil integració, ja que l'atracció de la capital es pot dir que bàsicament afecta la zona central. Així, la realitat comarcal *oficial*, imprecisa en els seus termes geogràfics i humans i variable en el temps, contrasta amb una altra de definida que ve donada pel paper de la capital, Igualada, i la seva evident influència sobre un ampli sector del territori, que abasta, principalment, la part que tradicionalment rebia el nom de Conca d'Òdena. Al nord de la mateixa s'extén l'àrea més propera a la Segarra, amb algunes de les seves característiques i Calaf com a població principal. Al sud-est, passat el congost de Capellades, se situa una zona més oberta, limítrof amb el Penedès i el Baix Llobregat, amb Piera com a localitat més gran. Dos petits sectors emplaçats a la franja sud-oest, completen el mapa de la diversitat comarcal.

⁴⁵ IGLÉSIES, Josep: *Assaig sobre l'extensió de la comarca d'Igualada*. p. 3

⁴⁶ Entre altres, són de considerar la mateixa centralitat territorial d'aquesta ciutat i el seu paper com a nus de comunicacions i d'intercanvi -mercat comarcal- i la pervivència de divisions històriques que reforcen la seva funció de capital, com es veurà seguidament.

Ben precisa és la conca hidrogràfica o conjunt de terres recorregudes pel riu Anoia i els seus afluents que, principalment a la part sud del sector central, aigües avall d'Igualada, fixa la part més dinàmica de la indústria paperera, la qual, traspasant els límits comarcals, s'estén cap a Gelida i Martorell, després d'haver recollit l'aportació de les aigües de la riera de Mediona, o riu de Bitlles, que constitueix l'important nucli paperer penedesenc: Sant Quintí de Mediona, Sant Pere de Riudebitlles, Torrelavit...-

5. Josep Iglésies: *Assaig sobre l'extensió de la Comarca d'Igualada*, p. 52

Dues circumstàncies principals interessa mencionar d'entrada, pels seus efectes determinants sobre la indústria paperera, una de caràcter més fisiogràfic –l'aigua o xarxa hidrogràfica- l'altra més relacionada amb la geografia humana –el camí, com a eix de comunicacions i transport-. Tots dos elements

es complementen i troben en les característiques orogràfiques comarcals, el seu origen i força.

La vall de l'Anoia, com s'ha dit, és un accident transversal major, una gran falla que talla de NO a SE la serralada i posa en comunicació el Penedès amb la conca d'Òdena, a través d'un congost d'uns 7 km. de llargada. El bloc enlairat correspon a la part septentrional, format per les pissarres i granit que formen la serra de Miramar (593 m.). Aquesta falla ha seguit actuant fins a temps molt recents, de tal forma que els dipòsits travertínics quaternaris de Capellades (comarca d'Anoia) han estat afectats per ella. Gràcies a la falla sorgeixen les deus d'aquesta població que han donat origen a la indústria paperera localitzada a les valls de l'Anoia i de Carme. A la vegada aquest canal és una via obligada de pas que en tots temps ha posat en comunicació l'interior de Catalunya amb les comarques del Prelitoral i Litoral.⁴⁷

Aquestes condicions, per tant, són a la base de la important implantació paperera en un sector concret d'aquesta comarca, sector que centrarà l'espai geogràfic objecte de la present recerca i que té a Capellades com a població més important.

2.2. Divisions històriques

Les divisions administratives i jurisdiccionals ofereixen també una gran varietat, en relació a fets històrics diversos: "Aquesta imprecisió ja ve de lluny i s'explica perquè es tracta d'antigues terres frontereres balancejant d'acord amb la potència ocasional de forces al·lògenes: autoritats civils, eclesiàstiques, militars, administratives..."⁴⁸

Les que es mostren majorment unificadores són: vegueria de Vilafranca del Penedès (fins al 1716) -subdividida en aquest sector en les dues sotsvegueries de Prats de Rei i d'Igualada que engloben la major part del territori- però amb una important part de la banda occidental pertanyent a la vegueria de Cervera, que penetra fins a Copons i Jorba. El posterior Corregiment de Vilafranca (1716-1833) engloba també la major part de la comarca, excepte el sector segarrenc que continua tenint com a referent Cervera, i s'inclou en el seu corregiment.

⁴⁷ *Geografia de Catalunya*. Aedos. vol. III, p. 293

⁴⁸ CASSASAS i SIMÓ, Lluís: "Per la definició de les terres de l'Anoia". *Història de l'Anoia*. p.17

La posterior distribució en partits judicials (1834) ja unifica la pràctica totalitat del territori de l'Anoia com a partit judicial d'Igualada, que té a aquesta ciutat com a cap de partit. Una mica anterior –1833- és la divisió d'Espanya en províncies. Bona part de la Catalunya central, i amb ella les terres de l'Anoia, formarà part de la província de Barcelona.

Les divisions eclesiàstiques tampoc són unitàries, i les diverses parròquies es distribueixen històricament entre el bisbat de Vic i el bisbat de Barcelona.

La zona de concentració paperera mostra una major unitat i les principals poblacions, properes entre sí, formaven part de la vegueria de Vilafranca del Penedès -totes elles adscrites a la sotsvegueria d'Igualada- i, posteriorment, del Corregiment de Vilafranca, fins a 1833. Eclesiàsticament totes corresponien al bisbat de Barcelona, però l'any 1957 en foren segregades les parròquies de la Pobla de Claramunt i de Vilanova del Camí per passar a formar part del bisbat de Vic, deganat d'Igualada.

Els dominis jurisdiccional, que es mantenien vigents al segle XVIII, oferien, en el conjunt comarcal, una gran diversitat:

(...) les jurisdiccions multipliquen extraordinàriament les demarcacions existents sobre les terres de la comarca de l'Anoia, de tal manera que els trenta-quatre municipis històrics queden fragmentats en més de vuitanta jurisdiccions, moltes d'elles de dimensions insignificants (quadres, caserius, etc.), que converteixen les terres de la comarca en un autèntic “puzzle” que complica en gran manera – i de fet impossibilita- de poder traçar un mapa rigorós i exhaustiu de la seva geografia dominical.⁴⁹

Amb tot, es pot veure un clar predomini de la casa de Cardona. Pel que fa al sector paperer objecte d'estudi, aquesta casa, posteriorment duc de Cardona i de Medinaceli, té el domini sobre les poblacions de Vilanova del Camí, la Pobla de Claramunt, Carme, Orpí i la Torre de Claramunt. A finals del segle XVIII es donen alguns canvis; així, Orpí, després d'un període de condomini, passa a la

⁴⁹ TORRAS i RIBÉ, Josep M.: *La comarca de l'Anoia a finals del segle XVIII. Els “Qüestionaris” de Francisco de Zamora...* p. 127. Les diverses jurisdiccions de la comarca de l'Anoia s'estudien en aquesta obra de forma àmplia i detallada.

Una síntesi de la realitat històrico-geogràfica comarcal es troba a: SOLÉ i VILANOVA, Joaquim: *Visió econòmica de l'Anoia. Dinàmica industrial pròpia i estabilitat agrària.*

Per a un compendi concret dels dominis senyorials del conjunt del Corregiment vegi's: ARNABAT i MATA, Ramon: *Vins, aiguardents, draps i papers. Economia i societat al Corregiment de Vilafranca al tombant dels segles XVIII i XIX.*

família Padró d'Igualada; la Torre de Claramunt, amb antiga jurisdicció civil pròpia del baró del terme i després d'una etapa de condomini amb el duc de Cardona, pertany al marquès de Gironella. Capellades continua sota la jurisdicció del Monestir de Sant Cugat de Vallès, pabordia del Penedès.⁵⁰

2.3. Activitats econòmiques

En el conjunt d'activitats econòmiques comarcals destaquen les de transformació relacionades amb l'ús de l'aigua. El seu aprofitament, l'esforç i l'enginy per a fer-la treballar es va estenent des de molt antic, començant per uns inicials i nombrosos molins fariners⁵¹ i seguint amb molins drapers, polvorers, fargues, serradores... amb una aplicació constant i variada.

Dintre les diverses manufactures, relacionades o no amb l'ús de l'aigua, Torras i Ribé indica que "caldría fer una clara distinció entre aquell conjunt d'oficis i instal·lacions dedicades a la producció pel mercat local i comarcal, associades la majoria de vegades a una agricultura d'autoconsum, d'aquelles altres indústries sorgides al llarg del segle XVIII, o modificades substancialment en les seves característiques, que fabricaven per vendre a l'exterior, no solament al mercat espanyol, sinó que fins i tot exportaven els seus productes al continent americà."⁵²

Les activitats incloses en el primer grup són nombroses i entre elles es troben les anteriorment mencionades, així com manufactures relacionades amb la construcció –bòbiles, forns de calç...-articles de cànem, treballs del ferro i altres. En el conjunt comarcal es troben més o menys repartides i poden situar-se en zones i poblacions diverses.

Pel què fa a les segones –manufactures que fabricaven per comercialitzar els seus productes a un mercat exterior- tendeixen a una progressiva concentració, establint-se en determinades àrees, que esdevenen industrialment molt

⁵⁰ El paborde titular era qui, com a administrador d'aquesta propietat, cobrava les rendes corresponents al monestir.

⁵¹ TORRAS i RIBÉ, Josep M.: *La comarca de l'Anoia a finals del segle XVIII. Els "Qüestionaris" de Francisco de Zamora...* "L'existència de molins fariners pràcticament està documentada a totes les poblacions de la comarca, tant en el curs del riu Anoia, com a la riera de Carme i a la resta d'afluents, com també a les conques dels rius Gaià, Riubregós, afluent del Segre, i a la riera de Rajadell, tributària del Cardener, amb un cens aproximat de vuitanta-tres molins inventariats". pp. 179-180.

⁵² *Ibidem*, p. 178.

dinàmiques. La seva situació és, bàsicament, a la part central de la comarca – Igualada i entorn proper- i la zona situada cap al sud de l'anterior.

Una característica d'aquest conjunt industrial és la simultaneïtat d'activitats econòmiques diversificades, tret comú amb alguns sectors penedesencs, que coincideixen alhora amb els de major implantació paperera. Si en el cas del Penedès es parla de “*vins, aiguardents, draps i papers*”, segons Arnabat i Mata, en el sector més dinàmic de l'Anoia, l'anterior anunciat es pot veure en part modificat, per “*la trilogia industrial de la vall de l'Anoia: cuir, paper i teixits*.”⁵³ La primera producció es donarà de forma intensiva i localitzada principalment a la pròpia capital, la paperera es concentrarà aigües avall d'Igualada i a la riera de Carme i la de teixits serà força comú en tot el conjunt.

2.4. Sector industrial. Delimitació i característiques

A grans trets, segons les activitats econòmiques predominants, en el conjunt comarcal s'havien anat conformant dos amplis sectors ben delimitats:

Durant la segona meitat del segle XVIII la comarca d'Igualada presentava dues realitats plenament diferenciades. Si tracem una línia imaginària centrada a Igualada que parteixi la comarca de nord a sud, ens trobem que la zona occidental, amb els pobles de Rubió, Jorba, Clariana, L'Espelt, Tous i Miralles, està dedicada gairebé exclusivament a l'agricultura, mentre que la zona oriental, amb les poblacions de Vilanova del Camí, Òdena, Montbui, La Pobla, Carme, La Torre de Claramunt i Capellades, és preferentment industrial.⁵⁴

A la que es podria denominar demarcació industrial, li corresponen uns determinats trets geogràfics. Per una banda hi ha la centralitat d'Igualada a la part estricta de la Conca d'Òdena i la seva àrea d'influència i, per altra, i a continuació de l'anterior, el pas del riu obrint-se camí cap al sud. En efecte, en aquest sector la vall que recorre el riu Anoia trenca l'extrem de la serralada de l'Interior, posant en comunicació la depressió Central catalana i la depressió Prelitoral. Aquesta situació estratègica entre les dues depressions, els elements

⁵³ Amb aquest títol introdueix Josep Iglésies l'apartat dedicat a la indústria de la comarca de l'Anoia a: *Geografia de Catalunya*. Aedos. vol. III, p. 347.

⁵⁴ TORRAS I RIBÉ, Josep M.: “Trajectòria d'un procés d'industrialització frustrat”. *Miscellanea Aqualatensis*, Any 1974. Núm. 2, p. 162.

geològics del terreny i el camí del riu, han originat que la vall de l'Anoia presentés uns trets diferenciats dels de les terres de major relleu que l'envolten:

El contrast humà entre la vida de les altures dels voltants i l'activitat del fons de la conca i de les petites valls és realment colpidor. Els petits blocs calcaris per on s'escola l'Anoia han donat a aquesta xarxa fluvial, aigües clares i bastant abundants que han fixat velles indústries: fargues, papereries, blanqueries...⁵⁵

L'espai geogràfic i les activitats de treball es mostren, així, en estreta relació. La zona paperera s'inclou en dues de "les petites valls" citades, concretament en el ja mencionat congost de Capellades i la vall de Miralles i Carme.

2.4.1. El congost de Capellades

El sector més obert de la comarca, o Conca d'Òdena, té a Igualada com a població central, però, seguint la direcció sud-est, l'eixamplament es va reduint per anar formant un estret que té un inici en el turó on s'alça el castell de la Pobla de Claramunt "el qual forma un dels portells del congost de Capellades"⁵⁶ i que continua fins que la vall torna a obrir-se, passada aquesta població. "En els vessants del con de Miramar (593 m.) que s'encaren amb el Penedès aflora una capa de granit que comprèn Cabrera i Vallbona, i constitueix la cua del Congost de Capellades."⁵⁷

La composició dels materials del sòl, el trencament originat per la falla que talla la serralada prelitoral i el treball de les aigües del riu i de les deus que hi conflueixen, han originat l'actual fisonomia del congost, sobresortint per la seva originalitat la roca que forma el cingle del Capelló, llarg espatat que tanca el pla on s'assenta la població de Capellades, per la banda de l'est, alçant-se en vertical a poca distància del marge dret del riu Anoia, dominant el seu curs. En les coves i cornises calcàries (*travertí*) del Capelló va haver-hi un dels assentaments peninsulars més antics, amb importants restes del paleolític mitjà, corresponents a la indústria mosteriana (Abric Romaní o *Bauma* del Fossar Vell i Estació Agut, principalment).⁵⁸

⁵⁵ VILAR, Pierre: *Catalunya dins l'Espanya moderna*. vol. I, p. 319.

⁵⁶ *Geografia de Catalunya*. Aedos, vol. III, p. 330.

⁵⁷ *Ibidem*

⁵⁸ L'estudi de l'Abric Romaní, que porta el nom del seu descobridor Amador Romaní, va començar l'any 1909, amb una continuïtat més o menys esporàdica. Serà a partir de 1983 que es regularitzen les campanyes anuals d'excavació, actualment a càrrec de la Universitat Rovira i Virgili i dirigides per Eudald Carbonell.

La configuració geogràfica ha tingut, a través dels temps, una gran relació amb les activitats humanes i ha originat l'antic hàbitat, primer aprofitant el recer que les coves oferien i l'estratègica situació sobre el curs del riu i, en tot temps, l'abundor i qualitat d'aflorament d'aigua de les deus properes.

2.4.2. La vall de Miralles i Carme

Aquesta vall forma una unitat amb característiques pròpies dins de la comarca, però, alhora, tant per ser tributària de la conca hidrogràfica de l'Anoia, com per la seva proximitat i, principalment, per la tradició paperera comuna, entra plenament dins el marc físic que tractem. Tant la vall com el curs principal d'aigua que la recorre rep a vegades, indistintament, el nom de Miralles –a la capçalera de l'una i l'altre- o el de Carme, que és el nom de la població central i més important.

La vall de Carme –orientada transversalment a la de l'Anoia- també ha estat treballada per les aigües de la riera i d'altres afloraments, que han contribuït, de forma decisiva, al seu aspecte físic i han fixat uns antics nuclis de població. Cal fer esment al barri de les Esplugues de Carme, espadat de menors dimensions que el Capelló, però, com ell, situat en un punt estratègic, en aquest cas sobre la riera de Carme, i amb població prehistòrica coneguda.⁵⁹

La relació entre les dues valls ha estat constant a través dels temps, ja que les comunicacions de la vall de Carme amb la resta de la comarca i, per extensió, tant cap a Barcelona i la seva àrea com, en sentit contrari, cap a l'interior, es fan a través de la Pobla de Claramunt. Des de les antigues jurisdiccions senyorials⁶⁰ a les relacions comercials i industrials més recents, són constants els punts de contacte entre ambdues subunitats comarcals.

⁵⁹ FAURA, Marian: "Les Coves del Balç de les Roquetes, a Carme". *Sota Terra*, nº 1, 1909. pp. 73-98.

⁶⁰ Carme es considerava unida a aquella població fins l'any 1727, i la seva parròquia de Sant Martí va ser sufragània de la de la Pobla fins el 1779.

I. ESTABLIMENTS PAPERERS. CONTEXT PRODUCTIU I TERRITORIAL

3. ZONES PAPERERES CATALANES	67
3.1 Factors de localització	67
3.1.1. Els cursos d'aigua com a eixos ordenadors	68
3.1.2. El factor humà. Condicionants productius i socials	70
3.1.3. Característiques d'implantació. Síntesi	73
3.2. Nucli paperer de l'Anoia: Línies de distribució	74
3.2.1. La conca hidrogràfica	75
- <i>El riu Anoia</i>	75
- <i>La riera de Carme</i>	77
- <i>La Bassa de Capellades</i>	78
- <i>El riu de Bitlles</i>	79
- <i>Aqüífer Carme-Capellades</i>	80
3.2.2. El camí	81
- <i>El camí Ral d'Aragó</i>	81
- <i>El camí, la població i l'activitat humana</i>	82
- <i>La Font de la Reina</i>	83
3.3. "Comarca de Capellades": Districte industrial paperer	85

3. ZONES PAPERERES CATALANES

El molins paperers a darreries del segle XVIII havien assolit llur distribució típica emmotllats per l'ambient fisiogràfic i els fets humans.

Pau Vila: *Localització i evolució de la indústria del paper a Catalunya*

La indústria paperera s'inicia i es recolza, com la majoria d'indústries antigues, en el marc d'unes circumstàncies físiques favorables, que, en aquest cas, es mostren determinants i es poden detectar clarament, ja que els factors geogràfics i climàtics hi tenen un pes significatiu. Altres fets diversos –socials, tècnics, econòmics...- a vegades poc coneguts i variables en el temps, contribuiran al seu manteniment i expansió. Sempre, però, el factor humà, l'habilitat de treball i la tasca constant es mostraran com a garantia de qualitat i de continuïtat.

Les principals comarques papereres catalanes posen de manifest els trets anteriors. La seva distribució i assentament segueixen unes pautes en relació a factors específics, que es manifesten clarament en les zones i nuclis principals.

3.1. Factors de localització

D'una manera breu i concreta Pau Vila tracta les condicions favorables per a la implantació de diverses manufactures a "Assaig d'una localització de les indústries antigues a Catalunya", en relació, principalment, a aspectes geogràfics, dedicant un petit apartat a la producció paperera.⁶¹ Aquesta és objecte d'un tractament específic més ampli per part del mateix autor a: "Localització i evolució de la indústria del paper a Catalunya"⁶²

⁶¹ VILA, Pau: "Assaig d'una localització de les indústries antigues a Catalunya". "La indústria paperera". *Aspectes geogràfics de Catalunya. Selecció d'escrits de Geografia de Pau Vila*: pp. 188-190.

⁶² VILA, Pau: "Localització i evolució de la indústria del paper a Catalunya". VILA, Pau: *Aspectes geogràfics de Catalunya. Selecció d'escrits de Geografia de Pau Vila*, pp. 201-228.

Situant els molins paperers en el mapa de Catalunya, a la segona meitat del XVIII, Vila analitza la ubicació de les diferents “clapes” i constata determinades semblances, que inclouen condicions geogràfiques i fets humans. En conjunt, dos factors es poden considerar fonamentals per a l’assentament i consolidació d’aquesta indústria:

- Disponibilitat d’aigua, no tan sols com a força motriu habitual, sinó també com a element bàsic de manipulació i fabricació, amb les condicions de qualitat i netedat que els darrers aspectes requereixen.
- Proximitat relativa a centres urbans d’una certa entitat, circumstància que ofereix un doble avantatge, com a lloc on proveir-se de bona part de la primera matèria, en forma de draps vells que proporciona la mateixa població, i com a possible centre d’adquisició del paper fabricat, o via de distribució a mercats més allunyats.

El primer punt ens porta a considerar les fonts i subministrament *d’aigua*. El segon està molt relacionat amb les vies de comunicació –*el camí*- que fan possible el proveïment de material –primeres matèries i equipament- i la comercialització del producte, així com els diversos desplaçaments personals i laborals.

3.1.1. Els cursos d’aigua com a eixos ordenadors

Els principals agrupaments paperers catalans, amb uns antecedents més o menys remots, es van consolidant des d’inicis del segle XVIII i queden establerts cap a la meitat del mateix. La seva distribució es fa a l’entorn de determinats rius, com a eix principal que els aglutina, “però de fet aquest element comparteix amb els massissos calcaris d’emergències aquíferes abundants la preponderància de l’establiment dels molins.”⁶³

En la relació dels deu grups o “clapes papereres” Pau Vila segueix l’ordre del rius següents:

⁶³ VILA, Pau: “Localització i evolució de la indústria del paper a Catalunya”. VILA, Pau: *Aspectes geogràfics de Catalunya. Selecció d’escrits de Geografia de Pau Vila*, pp. 201-228.

I. Grup Fluvià – Terri

II. Grup del Ter

III. Grup de la Tordera

IV. Grup Ripoll – Llobregat

V. Grup de l'Anoia

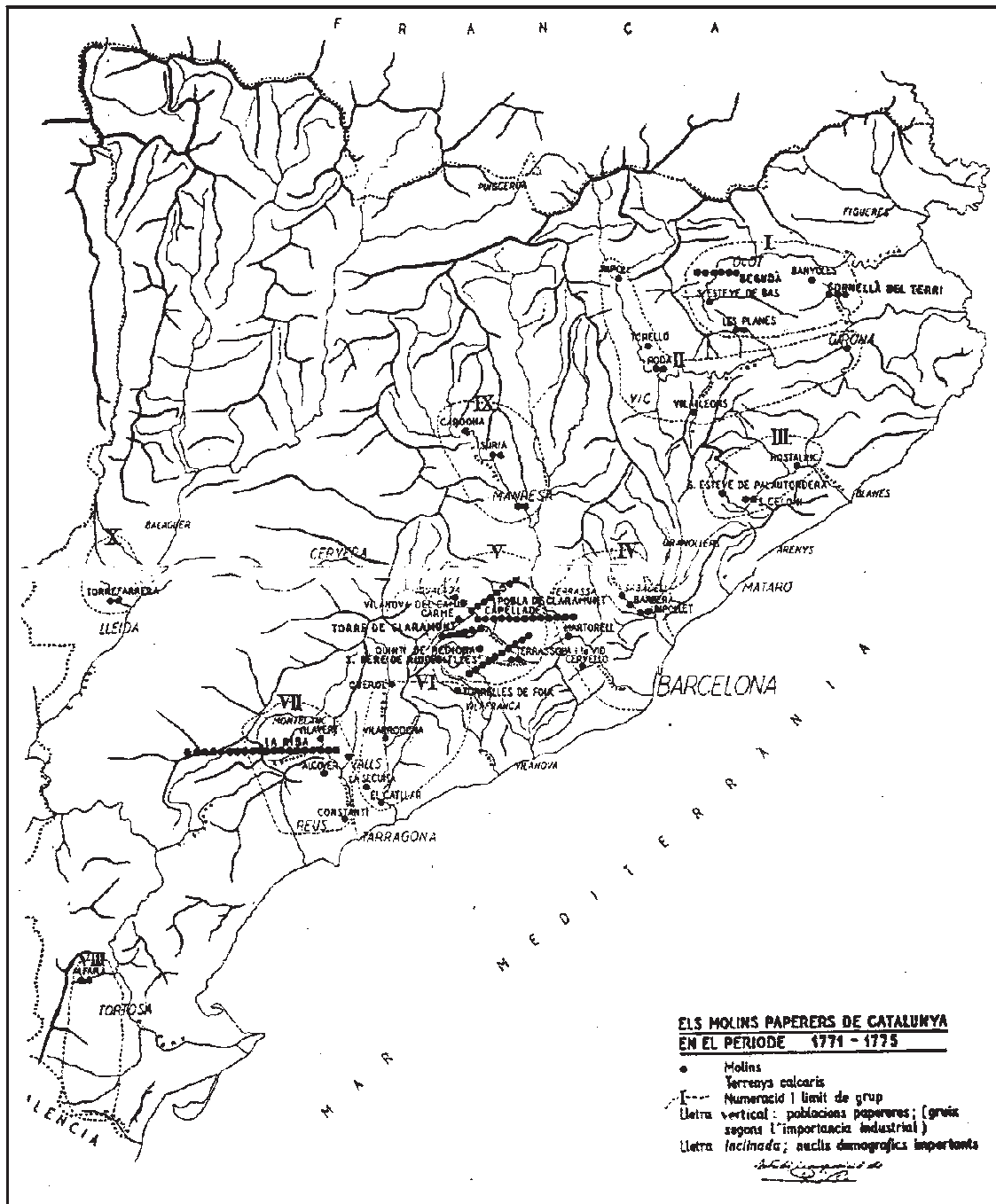
VI. Grup Foix – Gaià

VII. Grup Francolí – Brugent

VIII. Grup de la Sènia

IX. Grup del Cardener

X. Grup del Segre

6. Mapa del molins paperers catalans (original de Pau Vila al MMPC)

Com es pot observar, els grups més importants són el de l'Anoia, objecte del present estudi, amb la població de Capellades com a nucli central, el del Riudebitlles, també a la conca del riu Anoia, i el del Francolí-Brugent, amb la població de la Riba.⁶⁴ Aquests agrupaments mostren unes característiques semblants, de les quals una de les més destacades és l'abundància i qualitat de les aigües, amb surgències naturals importants: la de la *Bassa* a Capellades, la de les *Deus* a Sant Quintí de Mediona i la de la *Font Gran* a la Riba.

3.1.2. El factor humà. Condicionants productius i socials

A més dels factors de localització esmentats, altres circumstàncies contribuiran de forma clara a l'assentament paperer. Algunes són generals i es poden trobar en sectors diferents, participant activament en la industrialització de Catalunya. Es tracta de condicions relacionades amb fets humans i socials, que poden anar des d'aspectes vinculats amb la producció agrària i la seva comercialització, a la transformació manufacturera i la intensificació fabril, en ocasions derivada d'aquella.

D'altra banda, els canvis agraris van fer possible la transferència d'actius (edificis, canals de reg transformats en canals industrials, molins fariners convertits en paperers o tèxtils, etc.), i amb ells bona part del creixement de l'agricultura cap a la indústria.⁶⁵

Al mateix temps es poden donar fets relacionats amb la mateixa estructura familiar, que intervenen en aquesta transformació d'activitats agràries cap al sector productiu o comercial:

El costum de l'hereu únic posa els fadrins de les famílies de pagesos en l'obligació de guanyar-se independentment la vida. Molts s'esforcen a fer-ho sense trencar enterament les solidaritats familiars; no lluny de la masia o a la vila paternals, lloguen un batan, un molí paperer, instal·len una corderia o posen una botiga.⁶⁶

⁶⁴ Altres agrupaments paperers d'importància es donen cap al nord de Catalunya –el grup Fluvià Terri: Olot, Sant Joan les Fonts, Begudà- i al sud, amb el riu i la població de la Sènia, grup que té origen en els massís calcari dels ports de Beseit.

⁶⁵ MALUQUER DE MOTES, Jordi: "La producció manufacturera tradicional". *Catalunya, la fàbrica d'Espanya*, p. 39.

⁶⁶ VILAR, Pierre: *Catalunya dins l'Espanya Moderna*. vol. III, p. 544.

En l'àmbit paperer, les condicions geogràfiques favorables i els fets humans i socials es complementen i s'impliquen mútuament. Per la seva situació i condicions, l'origen dels molins paperers és sovint agrícola, ja sigui directament, per la transformació de molins fariners anteriors,⁶⁷ o indirectament, per mitjà de la inversió de capitals excedents de l'agricultura, fet que es dona en diverses èpoques i de forma destacada al llarg del segle XVIII.⁶⁸

Pel que fa a aquest origen agrícola, cal remarcar que el pas d'alguns pagesos a paperers té, generalment, uns trets de sortida favorables, ja que solen disposar del terreny on construir el molí paperer i dels drets de l'aigua necessària per al seu funcionament. En altres ocasions, aquests propietaris contribuiran a la implantació de la producció paperera, si bé que indirectament, per la venda de les seves possessions als industrials interessats.

Altres condicions essencials van estretament lligades a la pròpia producció paperera. La qualitat de la mateixa és un factor determinant per a la seva continuïtat, factor que es basa en l'aprenentatge i la formació d'una mà d'obra especialitzada, aspecte destacat en la zona paperera estudiada.⁶⁹

Finalment, cal considerar una última circumstància, no per ordre d'importància, sinó per situar-se en darrer lloc del cicle productiu, en referència al comerç i venda de la producció. El paper, que des de l'expansió de la impremta, no deixa de ser un producte en augment, inicia al segle XVIII una etapa de creixement progressiu, amb la intensificació del seu ús i l'obertura de nous mercats, alguns dels quals, els paperers catalans sabran aprofitar fins a esdevenir-ne els principals proveïdors. Així, i pel que fa a la demanda estatal, de gran pes en el conjunt d'Espanya –“Real Sello” i altres institucions oficials– que es proveïen per mitjà de l'anomenat “Reial Asiento” a manera de contracte de subministrament, es fa constar que: “les demandes més importants foren dominades pels paperers de Capellades, els quals les distribuïen entre els fabricants catalans.”⁷⁰ A aquest consum, cal afegir també el destinat al mercat

⁶⁷ Cal dir que, en algun cas, el molí transformat en paperer manté, simultàniament i de forma temporal, l'activitat farinera. Per exemple, al Molí Xic de Capellades, on encara funcionava una mola de moldre gra als anys quaranta del segle XX.

⁶⁸ GUTIÉRREZ i POCH, Miquel: *Full a full. La indústria paperera de l'Anoia...* pp. 110, 114.

⁶⁹ *Ibidem*: pp. 72-76. Apartat: “La importància de la qualificació de la mà d'obra: el cas de l'Anoia”

⁷⁰ *Ibidem*, pp. 85-86.

americà, que s'intensifica extraordinàriament a partir de l'últim terç del segle XVIII (Decret de Lliure Comerç de 1778) amb paper d'escriptura i impressió i paper de fumar, proveïments relacionats també amb comandes estatals, amb un actiu comerç català. Al mateix temps, també augmenta considerablement el consum privat de paper, per a impressió i ús divers. Aquesta dinàmica i la potenciació dels diferents mercats, va portar als paperers anoiencs a establir, al segle següent, una potent xarxa comercial amb canals de distribució propis.⁷¹

En conjunt, la producció paperera, s'havia anat consolidant al llarg del temps, i a finals del segle XVII, però principalment al segle XVIII, mostra la potència i intensitat de la seva producció. Els coneixements que la fabricació del paper requereixen i la seva transmissió i aprenentatge són, en principi, més fàcilment assumibles en localitats o nuclis que compten amb experiències prèvies de manufactures, alguns aspectes de les quals són factibles de reconversió. Posteriorment, la mateixa pràctica de treball, realitzada de manera simultània en molins paperers propers, facilitarà el poder disposar d'una mà d'obra qualificada i el consegüent perfeccionament de la producció. Així succeeix en els nuclis estudiats, on el sector paperer passarà a ser el predominant, tot i que no l'únic, d'una intensa xarxa productiva.

S'instal·la una cultura de treball paperer, activa i continuada, amb aspectes conjunts que abasten tot l'arc productiu, començant per compartir sistemes d'aprovisionament d'aigua, com a font d'energia, continuant amb la construcció de l'edifici industrial i l'equipament de les diverses instal·lacions -on es realitzen totes les fases de la fabricació del paper- i, tancant el procés, amb la comercialització i venda de la producció. En aquesta dinàmica es pot dir que fabricants paperers i els corresponents molins, simultàniament o alternativa, competeixen i es recolzen mútuament.

⁷¹ GUTIÉRREZ i POCH, Miquel: *Full a full. La indústria paperera de l'Anoia...* p. 201, apartat: "Els mercats i els mecanismes de comercialització"

3.1.3. Característiques d'implantació. Síntesi

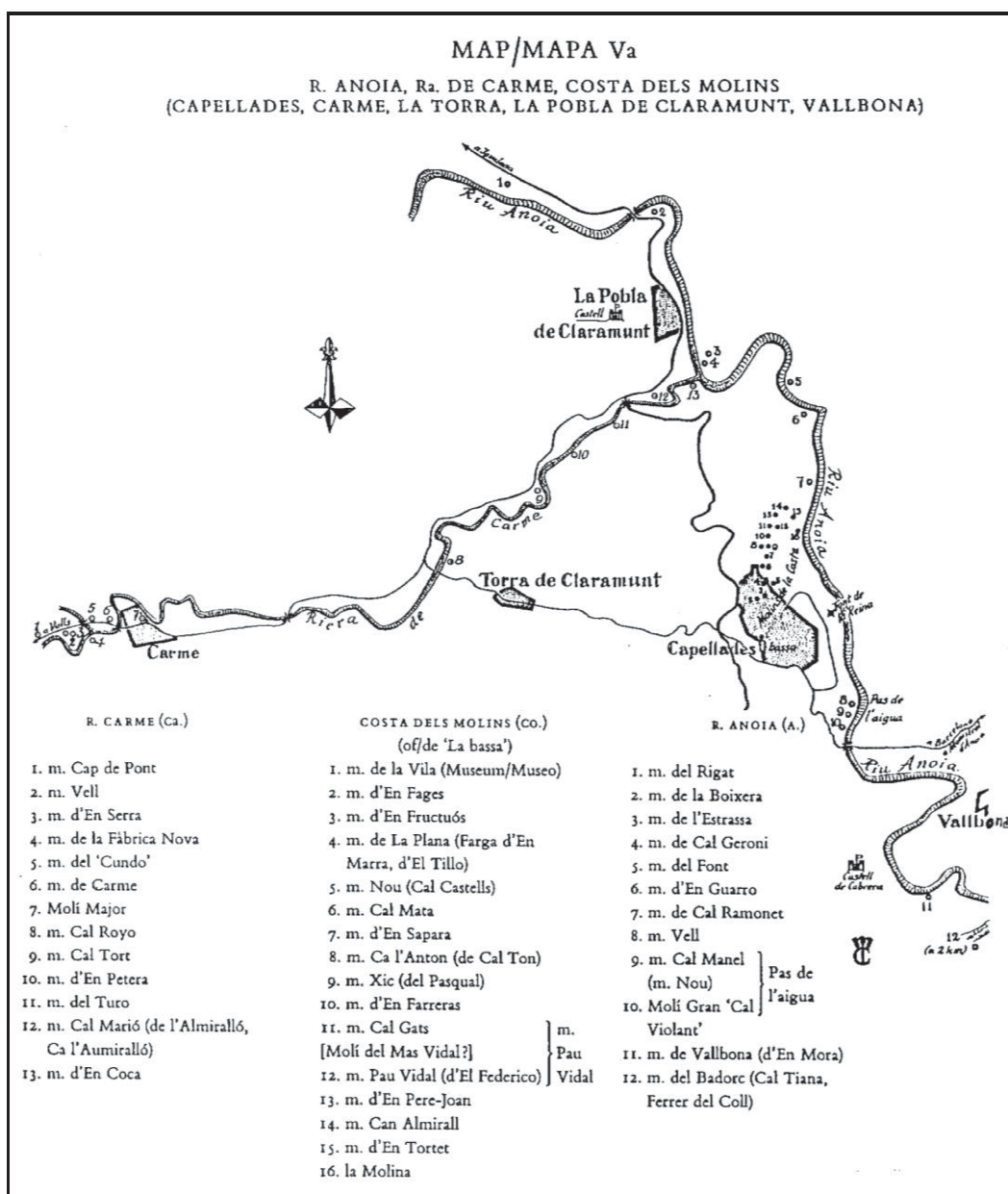
Uns trets comuns als diversos grups i a les poblacions que els formen, es poden resumir així:

- Constitució d'una indústria rural, sovint lligada, en els seus inicis, a activitats de conreu o bé derivada d'alguna manera d'explotacions agràries anteriors. (Vegi's II./ 3.2. L'ESTAMENT PAPERER. ORÍGENS). Cal no confondre-la, però, amb indústria domèstica, com es dona en altres sectors productius
- Les condicions naturals són determinants i van des de la configuració del sòl, amb trencaments que faciliten l'aflorament d'aigües, a la composició del mateix, amb el predomini de terrenys calcaris favorables.
- La seva distribució es fa al llarg de la franja prelitoral, zona de contacte i de pas entre la Catalunya interior i la zona marítima; lloc que si bé, en general, no disposa de grans extensions de terreny cultivable, havia anat suplint de temps i de forma progressiva aquesta mancança, amb altres activitats lligades a la manufactura i a l'intercanvi i tràfic de mercaderies. En certa manera, s'havia assolit, progressivament, un cert equilibri o complement entre els sectors: agrícola, comercial i industrial, determinant i impulsant la formació d'una economia diversificada.
- La situació concreta dels molins paperers és sempre, evidentment, prop d'un corrent d'aigua i els agrupaments més importants estan relativament ben comunicats amb nuclis de població nombrosa, amb els quals es mantenia un doble comerç d'intercanvi: proveïment de primera matèria, principalment drap vell –subministre proper o de procedència forana- i venda de la producció o punt de distribució a mercats més allunyats. En aquest aspecte, el nucli de l'Anoia es relaciona amb la zona costera central i la ciutat de Barcelona, sense oblidar altres poblacions més properes –Igualada, Vilafranca- i la Riba es comunica amb les principals poblacions tarragonines

3.2. Nucli paperer de l'Anoia. Línies de distribució

L'agrupament de la conca del riu Anoia, emplaçat alhora dintre dels límits comarcals anoiencs, està representat en les tres línies de l'esquema següent.

El nucli principal ve situat cap al sud d'Igualada, en el recorregut del riu que va des de Vilanova del Camí fins passat Vallbona, més un eix transversal d'establiments paperers emplaçats als marges de la riera de Carme, des d'Orpí a la Pobla de Claramunt. Passat aquesta població, es distingeix la tercera i intensa línia formada per la concentració de molins de Capellades.

Als molins que consten al mapa anterior, cal afegir-n'hi quatre situats en rieres secundàries al tram superior del riu Anoia, i un altre al tram posterior, al municipi de Piera, tots ells dins de la comarca de l'Anoia. Així, la zona paperera anoienca inclou un total de quaranta-sis establiments. Aquest conjunt és l'objecte primordial del present estudi, tant pel que fa a la distribució dels edificis paperers i la relació entre ells i el seu entorn, com a la tipologia i arquitectura dels mateixos.⁷²

3.2.1. La conca hidrogràfica

- El riu Anoia⁷³

És un riu costaner mediterrani, afluent del Llobregat, i per la seva capçalera i origen forma part del sistema prelitoral. Té una longitud d'uns seixanta quilòmetres, des dels seus inicis fins a Martorell, on desguassa al Llobregat, si bé els seus orígens són discutibles i aquesta longitud varia segons quina de les possibles capçaleres de l'Anoia es consideri més important. Aquestes poden derivar de les fonts o pous que donen lloc a les rieres de Calaf (Pou de Morera, prop de la Fortesa), del Molí de la Roda (entre Sant Martí de Sesgueioles i Veciana), de Clariana (sota el poble d'Aguiló) i de Montmaneu.⁷⁴

Josep Iglésies considera tres "hipotètics fragments" com a capçaleres de l'Anoia.⁷⁵ El riu es pot considerar ja format prop de Copons i a partir d'aquí, amb la contribució de diversos torrents i rieres, augmentarà el seu cabal - principalment rieres de Tous, d'Òdena, de Montbui i de Castellolí- a la part central de la conca. Amb tot, l'aportació més important serà la proporcionada

⁷² Tots ells s'examinen individualment a la part: III./ 3. A MANERA D'INVENTARI. Les principals poblacions papereres d'aquest nucli central són: la Pobla de Claramunt, Orpí, Carme, la Torre de Claramunt i Capellades, que reuneixen un total de trenta-nou molins.

Cal dir que la conca hidrogràfica de l'Anoia, fora ja de la comarca del mateix nom, inclou altres set establiments paperers, als municipis de Sant Sadurní, Gelida i Martorell. Al quals cal afegir la gran concentració -vint-i-nou molins- del Riudebitlles.

⁷³ El nom tradicional i més comú era el de *riera Noia*, (en femení: la Noia o Noya), sense donar-li la categoria de riu. Un exemple clar és l'habitual expressió de "baixa rierada" i no *riuada*, per referir-se a les seves crescudes i possibles inundacions. La grafia del seu nom actual, com ha passat amb la de la comarca, ha originat opinions i controvèrsies; un compendi detallat de les quals es pot veure a: Agrupació Escolta TORXA: *Un riu anomenat Anoia*. Igualada, 1980. Apartat titulat "Anoia, Noya, Noia?" per Isidre Guixà i Miranda, pp.13 a 19.

⁷⁴ *Ibidem*. Apartat "On neix el riu Anoia?" per Joan Solé i Oller, p. 24

⁷⁵ IGLÉSIES, Josep: *Assaig sobre l'extensió de la comarca d'Igualada*, p. 49.

Una descripció completa i detallada del recorregut d'aquest riu es troba a: MORALES, Ramon: *El riu Anoia*.

per la riera de Carme, a la Pobla de Claramunt, als inicis del congost de Capellades, i on es farà present la gran concentració de molins paperers.

De cabal generalment modest, la contribució de l'Anoia com a força motriu és decisiva en la implantació paperera comarcal. Aquesta, però, en les diferents fases de la seva producció, si bé exigeix una regularitat en el subministrament d'aigua, posa l'accent en la qualitat de la mateixa, que la contaminació de l'Anoia, ja manifesta en temps passats, no garanteix. Per aquest motiu, la majoria de molins paperers situats als marges d'aquest riu cercaran també altres fonts i afloraments d'aigua clara propers. (vegi's: I./ 4.2. L'aigua: utilitat i qualitat).

Una breu informació del cabal de l'Anoia la recull Josep Iglésies, amb aquests valors:⁷⁶

- Jorba: mòdul absolut de 0'68 m³ per segon
- La Rata: mòdul absolut 2 m³ per segon; després del desguàs de la riera de Carme, a la Pobla de Claramunt.
- Sant Sadurní d'Anoia: 2'70 m³; després d'haver rebut les aigües del Riu de Bitlles.

En conjunt, tot i les destacades aportacions d'alguns dels seus afluents, l'Anoia presenta generalment cabals moderats o escassos, segons les oscil·lacions estacionals, però que poden augmentar de forma extraordinària com a conseqüència d'aiguats i tempestes, com afegeix el mateix autor: "Té, però, rierades que han vorejat el miler de m³ per segon"

Arthur Osona, a finals del segle XIX, menciona el reduït cabal del riu Anoia, observat personalment al seu pas per Igualada, afegint a continuació:

(...) però com sota de la Pobla de Claramunt rep las ayguas del riu de Carme, son major affluent, que per si sol porta constantment molta mes aygua que'l riu Noya y que tots llurs affluent plegats, al passar per Capellades porta'l riu relativament molta aygua, qual caudal aumenta considerablement ab les deus ó dous que tenen naixement en Capellades ó en sa vall y que hi aflueixen donant moviment á grans y nombrosas fábricas de paper que son la gran riquesa de

⁷⁶ *Gran Enciclopèdia Catalana: ANOIA'L*

la població; y sas ayguas, després de donar vida a tantas fàbricas, regan les gemades hortas que son lo regalo de tan hermosa població.⁷⁷

Aquesta cita assenyala les dues principals aportacions d'aigua que, juntament amb l'Anoia, fan possible la concentració paperera comarcal: la riera de Carme i el manantial de la *bassa* de Capellades.

- *La riera de Carme.*

És, juntament amb el Riu de Bitlles, el principal afluent de l'Anoia i es distingeix per mantenir un cabal força constant. Els seus inicis se situen al Coll d'Esblada o de la Rovira Seca (terme de Miralles) i desemboca a l'Anoia, en terme de la Pobla de Claramunt. En el seu recorregut, de menys de trenta quilòmetres, segueix la direcció Oest-Nordest i forma un seguit de pintoresques valls – Miralles, Santa Càndia, Carme...- abundoses d'aigua: “*Carme* se troba situat en una gemada, frescal, rica i deliciosa vall, de la que arreu brolla aygua per a conrear sa horta prodigiosa. (...) *La Vall de Carme* está atravessada de O. á E. per la tan copiosa *riera* ó *riu de Carme*, que baixa de *Miralles* y de la *Plana d'Ancosa* y es lo major y més constant afluent del Noya.”⁷⁸

Aquesta disponibilitat d'aigua va originar diverses manufactures, amb varietat de molins –fariners, drapers...- destacant les activitats dels paraires de Carme, que treballaven i enfortien una considerable part dels teixits de llana comarcals,⁷⁹ per passar a fixar posteriorment una important concentració paperera al seu entorn, en els termes d'Orpí, Carme, la Torre de Claramunt i la Pobla de Claramunt, tots ells recorreguts, en algun cas molt parcialment, per aquesta riera. La mateixa, en el terme de la Torre de Claramunt, rep per la banda dreta el seu afluent anomenat riu d'Agost o Riudagost. Cal considerar també les reserves d'aigües subterrànies de la seva conca, així com pous i fonts diverses, com el doll de les Esplugues, als afores de Carme.

Una mesura del cabal de la riera de Carme detalla aquests valors: 274 l/segon (0'274 m³/s. a 7-8-1962) i 182 l/segon (0'182 m³/s. a 17-8-1962), en tots dos

⁷⁷ OSONA, Arthur: *Guia-itineraria de les regions compreses desde Montserrat al Camp de Tarragona...* p. 34.

⁷⁸ OSONA, Arthur: *Ibidem*, p. 128.

⁷⁹ LLUCIÀ, Modest; RIBA GABARRÓ, Josep: *Llibre dels paraires de Carme.*

casos tenint en compte l'aigua de la riera juntament amb la d'un rec que se'n deriva, als inicis del terme de la Pobla de Claramunt.⁸⁰

- La Bassa de Capellades

A la zona central del congost de Capellades, i després de l'aportació de la riera de Carme, l'Anoia rep part de l'aigua d'aquest manantial que brolla de forma natural cap a la banda sud-oest del pla on s'assenta la població.

La bassa és una construcció de forma triangular, amb una superfície d'uns 2.500 m² on s'hi recullen les aigües d'antics brolladors alimentats per afloraments deguts a fenòmens càrstics i que en temps reculats inundaven amb les seves aigües el pla on, posteriorment, es va establir la població de Capellades. Al treball d'aquestes aigües es deu la formació del *Capelló*, amb les seves irregulars cornises i coves de pedra tosca o *turo*. Tot i que amb variacions estacionals i etapes de cabal minvat, ocasionades per períodes de sequera, generalment proporciona a Capellades entre 120 a 130 l/s⁸¹ (sobre els 10 milions de litres diaris). A l'aflorament natural que omple la Bassa, cal afegir-hi altres captacions subterrànies –Font Petita, pou de la Font Cuitora, manantials propers- que han anat completant l'aportació d'aigua per al subministrament a la població, per al regatge i per a una antiga i continuada utilització industrial; així, el canal o conducte principal de l'aigua de la bassa consta com *lo Rech Major dels Molins*.⁸² Les fluctuacions estacionals i els períodes de sequera o de pluges poden originar destacades oscil·lacions en el cabal del conjunt.⁸³ En tot cas, però, l'aigua és el fonament de l'establiment de la població capelladina i la base de la seva activitat productiva. Aquest fet és reconegut i es remarca sovint:

Todos los demás pueblos de este partido tienen bastantes aguas, y señaladamente abunda de ellas la villa de Capellades, que tiene una fuente

⁸⁰ RIBA i GABARRÓ, Josep: *La Pobla de Claramunt...* p. 63. Aquests resultats inclouen l'aigua del rec del Coca o de les Figueres, principal derivació d'aquesta riera. La primera dada està presa després d'una rierada, i l'altra quan aquesta ja havia minvat.

⁸¹ MMPC. Arxiu Romaní: 1. Geologia – Hidrologia capelladina. Bassa del Molí de la Vila. Notes autògrafes d'Amador Romaní.

⁸² MMPC. Capbreu de Capellades 1735-37. Lluís Cases i Reguant, Not. de Piera. f. 209. (25 d'agost 1736).

⁸³ BUSQUEST MOLAS, Esteve: *Historia de Capellades*, p.439. La Bassa del Molí, 15 milions de litres diaris i la Font Petita, 1.589 m³.

VIDAL, Lluís M^a: "Abrich Romaní..." *Anuari I.E.C.* 1911-1912, p. 271, dona la quantitat de 10.368.000 l/dia per la Bassa Gran i 1.859.000 l/dia per la Font Petita.

copiosísima, y ella sola basta para el surtimiento de varios molinos papeleros y de harina y batanes, igualmente que para regar todo el llano de su término que se halla al rededor de la misma villa, y debajo de ella hasta pasada la fuente llamada de la Reyna, de modo que aquella población se halla pujante y rica por causa de sus muchas aguas, las cuales sirven también para las diferentes fábricas que hay en ella.⁸⁴

Pel que fa a la indústria paperera de la comarca, l'aigua que brolla a Capellades contribueix a la implantació d'aquesta de forma determinant. La seva qualitat i regularitat aglutina, potencia i, en ocasions, complementa, la feina dels diversos molins paperers comarcals que, tot i no disposar dels seus cabals, participen d'alguna manera del seu prestigi i dinamisme, establint-se una certa denominació d'origen, que uneix veïnatge i marca de qualitat.⁸⁵

- *El riu de Bitlles*

Finalment, la conca de l'Anoia completarà la seva implantació paperera amb l'aportació del riu de Bitlles, que aglutina l'altra important concentració d'aquesta manufactura, ara ja dintre dels límits comarcals de l'Alt Penedès.

Aquest riu "neix prop de la població de Mediona, resultant de dues torrenteres, amb origen a La Llacuna i les Cases Noves de Can Pardo, passa per Sant Quintí, on rep l'abundant cabal de "Les Deus", i desemboca a l'Anoia entre Monistrol d'Anoia i Can Catasús."⁸⁶ El riu de Bitlles "és conegut en el seu tram superior amb el nom de riera de la Llacuna, en el mitjà amb el de riera de Mediona, i poc després de Sant Quintí com a riu de Bitlles."⁸⁷

El seu cabal inicial, reduït i discontinu, troba la seva principal aportació a Sant Quintí de Mediona, amb l'important cabal de *les Deus*. A partir d'aquí, el riu de Bitlles serà també *paperer*, amb una important concentració de molins que s'inicia a la citada població i continua cap a Sant Pere de Riudebitlles i Torrelavit.

⁸⁴ TORRAS i RIBÉ, Josep M.: *La comarca de l'Anoia a finals del segle XVIII. Els "Qüestionaris de Francisco d Zamora..."* p. 335.

⁸⁵ Vegi's: I./ 3.3 "COMARCA DE CAPELLADES". DISTRICTE INDUSTRIAL PAPERER.

⁸⁶ Agrupació Escolta TORXA: *Un riu anomenat Anoia*. Apartat: "Els afluents de l'Anoia", per Joan Solé i Oller, p. 24.

⁸⁷ MORALES, Ramon: *El riu Anoia*, p. 14.

Els seus cabals incrementen l'Anoia en el seu aiguabarreig de forma significativa. "Aquest tram és condicionat per les aigües del riu de Bitlles, el qual aporta quasi la meitat del cabal que duu l'Anoia en aquest punt (392 l/s, davant 630 l/s que arriben pel riu Anoia)"⁸⁸

El riu Anoia, després de l'aportació del riu de Bitlles, segueix el seu curs, aparentment en direcció al mar, com altres rius costaners mediterranis, però, passat Sant Sadurní d'Anoia i sota el castell de Subirats, l'obstacle que li presenta el massís de l'Ordal l'obliga a fer un sobtat canvi i, després de dibuixar un angle de noranta graus, el seu camí es veu reduït i les seves aigües seran captades pel Llobregat a Martorell. En aquest últim tram, però, manté encara la seva presència paperera, amb Gelida com a testimoni principal, i també a Martorell.

- *Aqüífer Carme-Capellades.*

Com a resum i conclusió d'aquest apartat dedicat a l'aigua, cal fer menció d'aquesta denominació, com es coneix actualment l'aportació hidrogràfica comarcal en el sector geogràfic estudiat i el conjunt d'afloraments d'aigua que en són tributaris.

La riera de Carme i el riu de Bitlles es presenten com els dos grans subministradors d'aigua al riu Anoia: al juliol de 1997 van aportar, entre tots dos, quasi tres quartes parts del cabal total del riu, quan tan sols sumen una cinquena part de l'àrea total de la conca drenada. L'origen d'aquesta aportació el trobem a l'aqüífer de Carme-Capellades, que fa, per tant, un paper importantíssim en el manteniment del cabal i, com veurem en apartats posteriors, en la millora de la qualitat".⁸⁹

Les aigües subterrànies emmagatzemades troben dos sobreixidors naturals importants –a més de diverses fonts i manantials- en la surgència que omple la *bassa* de Capellades i en la font que forma les *Deus* de Sant Quintí.⁹⁰ Diversos problemes recents –sequera, sobreexplotació, manca o destacada disminució de cabals, contaminació...- comporten cert risc per aquest aqüífer. Aquesta problemàtica ha passat últimament per diverses etapes, i el símptoma més

⁸⁸ MUNNÉ, Antoni; PRAT, Narcís: *Cabals i qualitat biològica del riu Anoia...* p. 31.

⁸⁹ *Ibidem...* p. 26.

⁹⁰ ADAPA "Associació per la Defensa de l'Aigua del Penedès i l'Anoia".

evident de la mateixa és la visió de la bassa de Capellades sense aigua en alguns intervals de temps. La necessària coordinació entre les disposicions de l'administració –autonòmica⁹¹, provincial i municipal- i la col·laboració dels usuaris i d'associacions interessades ha d'ajudar a trobar solucions per preservar l'ancestral i valuosa riquesa d'aigua, que és a la base de la mateixa existència de la població i dels seus diversos assentaments i treballs, així com de la seva continuïtat a través dels segles.

3.2.2. El camí

Als elements naturals favorables a la implantació paperera –aigua, terreny...- cal afegir-hi altres circumstàncies, sent de destacar en primer lloc, i molt relacionat amb els anteriors, les vies de comunicació, com a factor fonamental.

En el conjunt comarcal, es distingeix una via o eix principal que, des de temps reculats, cohesiona el transport i l'intercanvi de productes -agrícoles, artesanals i industrials- fomentant dinàmiques relacions comercials. Les poblacions que tractem deuen a l'aigua la font primordial d'activitat i de treball, però són les que disposen de bones condicions en els dos factors –aigua i camí- les que més destaquen i en certa manera aglutinen l'activitat de les altres, mitjançant nexes de comunicació.

- El camí Ral d'Aragó

És l'antiga via medieval que unia les Corts de Catalunya i d'Aragó, passant per Igualada Lleida i Saragossa, cap a les terres de l'interior peninsular, mantenint posteriorment aquest recorregut com a connexió principal entre Barcelona i Madrid. Per aquest motiu, aquesta via va ser durant segles “la més fressada i, per tant, la més útil i necessària de tot Catalunya”.⁹² És, sens dubte, la ruta principal que va possibilitar els moviments de població, el recorregut de viatgers i les relacions comercials i econòmiques en general.

El seu traçat, a partir de Martorell i fins passat Igualada, aprofitava el recorregut del riu Anoia i s'adaptava al pas natural d'aquest, seguint més o menys de prop

⁹¹ Decret 328/1988 de la Generalitat de Catalunya: “Les aigües subterrànies constitueixen un recurs hidràulic d'innegable importància en tot el territori de Catalunya i especialment en les zones en que, tant per raons geogràfiques i de pluviometria com per problemes de qualitat, les aigües superficials disponibles o utilitzables són escasses”

⁹² MORALES, Ramon: *El camí ral d'Aragó i altres itineraris per la comarca d'Anoia*, p. 7.

el seu mateix llit, el qual travessava a gual diverses vegades, amb gran incomoditat i freqüent risc per a transeünts i mercaderies. Tot i així, es va mantenir com a trajecte principal fins a inicis del segle XIX.⁹³

Un dels trams menys alterat i, alhora, encara força utilitzat actualment com a lloc de pas cap a determinats indrets, és el que surt al costat del pont que travessa l'Anoia, en terme de Capellades, i arriba a la Pobla de Claramunt, passant per les barriades de la Font de la Reina, la Torre Baixa i la Rata⁹⁴, que és, precisament, el que havia mantingut una activitat paperera més intensa. Tot i recents modificacions manté, en conjunt, el traçat original i, en alguns punts – com en el seu pas sota l'espadat del Capelló, indret singular, on: *se ven mil figuras caprichosas que forma allí una montaña de tosca*⁹⁵- conserva gairebé intacta la seva antiga fisonomia.

- El camí, la població i l'activitat humana

Algunes de les principals poblacions estudiades es formen i creixen al peu del *camí ral*, com la Pobla de Claramunt. En ocasions el seu mateix nom ho indica, com Vilanova del Camí o, més allunyada, Santa Maria del Camí. Altres s'hi relacionen més directament a través d'algun dels seus barris –Capellades ho fa per la Font de la Reina, i la Torre de Claramunt, per la Torre Baixa-. Igualada s'assenta al peu de l'encreuament del camí ral d'Aragó amb una altra important via medieval que, de Manresa, s'estenia cap al Camp de Tarragona.

En la producció paperera que estudiem, el transport, ja ben organitzat de cara al proveïment regular de primera matèria i a la continuïtat de la venda, es farà imprescindible. En aquest aspecte, Capellades hi juga també un important paper, per la seva situació central, i per l'establiment d'un dels seus barris més antics –el ja citat de la Font de la Reina- a banda i banda del *camí ral*. Aquesta via, travessa tot al llarg d'aquesta barriada i la va convertir, principalment entre els segles XVII-XIX, en un important nus de comunicacions i d'intercanvi comercial.

⁹³ Serà a partir de 1802 que es consolida la variant del coll del Bruc, com a alternativa a l'antiga ruta. TORRAS i RIBÉ, Josep M.: *Camins i viatgers a la comarca de l'Anoia (1474-1834)*. p. 19.

⁹⁴ Cada un d'aquests barris, tot i ser a tocar, pertanyen a diferents municipis: Capellades, la Torre de Claramunt i la Pobla de Claramunt, respectivament.

⁹⁵ ZAMORA, Francisco de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña...* p. 266.

- La Font de la Reina

L'aigua és, de manera determinant, la causa primera de fixació i de creixement de Capellades, i el seu nucli de població s'estén al pla, prop de la bassa, quedant enlairat i, en bona part, allunyat de l'antic camí. Per aquest motiu adquireix importància el seu barri de la Font de la Reina, recorregut per traginers i viatgers que, en ocasions ni s'adonen de l'existència del poble, que es manté poc visible, dalt de la cinglera del *Capelló*, per sobre del camí.

Així, Pere Gil, en la seva Geografia de Catalunya, ignorant la població de Capellades, parla de: *“La font de la Reyna, que està en lo camí Real qui va de Barcelona à Çaragoça: junt a un lloc nomenat Vallbona es font molt ben posada: y que meritament se pot nomenar com se nomena, font de la Reyna.”*⁹⁶

Gairebé dos segles després, el baró de Maldà descriu aquest indret com a *“llogaret de pocas casas que forman un carrer; al principi hi ha una capella de Santa Barbara, y al ultim de dit carrer es lo hostal”* (vegi's II./ 9.4.1. La imatge de la indústria paperera) i, bon observador, situa correctament la vila de Capellades, tot i ser a penes perceptible des del camí, remarcant la qualitat del seu paper i el tràfic comercial del mateix barri. Cal tenir en consideració que, tot i que de població reduïda i dimensions modestes, aquest raval va tenir una època de gran activitat i dinamisme.⁹⁷ Així ho remarca Madurell:

En la divuitena centúria, la vila de Capellades era considerada com el centre vital de les diferents manufactures papereres instal·lades en diferents llocs circumveïns, la qual cosa degué originar que el paper elaborat en aquella comarca, fos considerat com a procedent de l'esmentada vila, distinció possiblement derivada de la seva major importància fabril o bé perquè l'Hostal de la Font de la Reina, emplaçat dins del seu terme, esdevingué l'obligat punt de dipòsit o concentració comú de les mercaderies elaborades en el nombrós nucli de molins paperers de la seva rodalia, lloc apropiat, ja que reunia les condicions favorables per a facilitar el transport a l'interior del país, i, àdhuc, per

⁹⁶ IGLÈSIES, Josep: *Pere Gil S.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya*. p. 186.

⁹⁷ Actualment, molts dels seus edificis resten abandonats i presenten un estat de deteriorament evident. Es mantenen en bones condicions unes poques cases, l'antic hostal, ara curiosament restaurant i en activitat com a Hotel Rural Can Carol, i la capella de Santa Bàrbara, rehabilitada recentment; l'un i l'altra, com acabem de veure, mencionats pel baró de Maldà.

a l'exportació de paper a les terres americanes amb les quals es mantenia un important comerç d'exportació.⁹⁸

En diverses fonts documentals es fa menció de l'hostal, o els hostals, com a magatzem o dipòsit i nus de comunicacions. Així, al pacte signat entre Geroni Romeu, paperer de la Torre de Claramunt, i la companyia d'Alexandre Soler, hi consta que, el primer es compromet a fabricar en el termini d'un any i a entregar a aquest, "*en los Hostals de la Font de la Reyna cent sinquanta balas de paper, y mes si mes ne fa.*"⁹⁹

Els nombrosos molins paperers propers eren, per tant, els principals agents d'un tràfic comercial, que incloïa el dipòsit de paper i, en ocasions, el control de la seva qualitat, per fer seguidament l'expedició i tramesa del mateix. En aquesta activitat la Pobla de Claramunt era el lloc de comunicació i enllaç amb la vall de Miralles i Carme.

El transport de primera matèria i de productes manufacturats no quedava reduït, però, a la producció paperera, sinó que l'intercanvi era intens i diversificat, intentant aprofitar els viatges i optimitzar les despeses:

En aquest sistema, els carros sortien d'Igualada carregats amb teixits de llana, cotó, sola, sabates, barrets i draps de llana destinats a ésser batanats a la zona de Carme; a la Pobla i Capellades deixaven part de la càrrega, la qual era substituïda per paper i nous teixits de llana i cotó, i seguien el viatge fins al seu destí. En el viatge de tornada portaven llana i cotó en brut, matèries primes per a la fabricació de paper, productes per a l'adob de les pells (escorça de pi, d'alzina i sumac), cuir i d'altres articles de consum; a Capellades i a la Pobla deixaven part de la càrrega i recollien els draps batanats.¹⁰⁰

En aquesta dinàmica, la concentració paperera comarcal es desenvolupa i consolida; el nom de *Capellades* adquireix la funció d'una certa denominació

⁹⁸ MADURELL i MARIMON, Josep M.: *El paper a les terres catalanes. Contribució a la seva història*. vol. 1, pp. 68-69.

⁹⁹ AHPB. Not. Barcelona: Sebastià Prats. Manual 1745, f. 75.

¹⁰⁰ TORRAS I RIBÉ, Josep M^a: *La revolució industrial a la comarca d'Anoia*. p. 23-24. El mateix autor confirma en aquesta obra, la importància de les aigües de Carme i de Capellades en la pròpia indústria drapera d'Igualada que, a manca de cabals suficients a la mateixa població, hi porta a batanar la seva producció. (pp. 6-7)

Aquest aspecte es detalla a: *El llibre dels paraires de Carme*, principalment al llarg del pròleg de Josep RIBA i GABARRÓ.

d'origen i el barri de la Font de la Reina, com a nus de dipòsit, control i expedició, actua, en petita escala, a manera d'un remot centre logístic paperer.

3.3. Comarca de Capellades. Districte industrial paperer

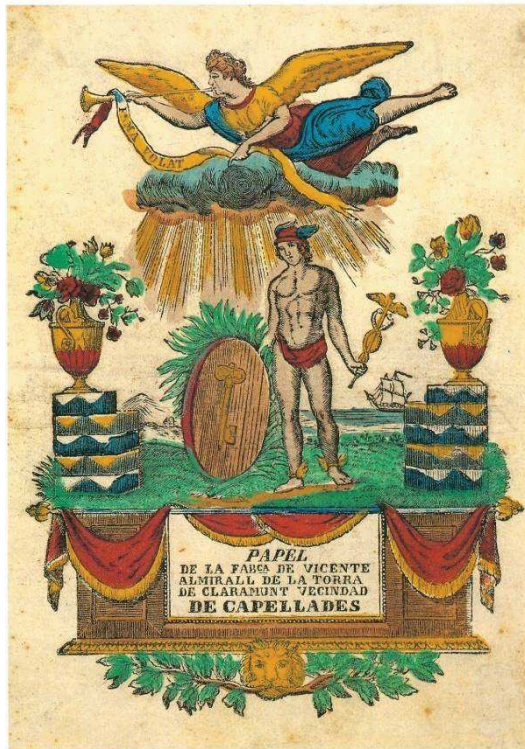
Per la seva importància productiva i la seva situació central, el nom de Capellades va adquirint preponderància dins del conjunt paperer, fins a esdevenir sinònim de comarca paperera. Així, aquesta pot rebre, indistintament, el nom de *zona paperera de l'Anoia* i el de *comarca de Capellades*, població que, sense ser capital de la comarca geogràfica, fa extensiu el seu nom, en termes paperers, a les localitats més properes i a altres més o menys allunyades.

Aquesta última denominació, que utilitzem en la present recerca, té una llarga tradició i era d'ús habitual des de mitjans del segle XVIII, com a mínim, i es mantenia encara vigent ben entrat el segle XX. El seu ús ve avalat pels mateixos paperers que, al llarg del temps i d'una manera explícita, la fan constar, tant documentalment com gràficament.

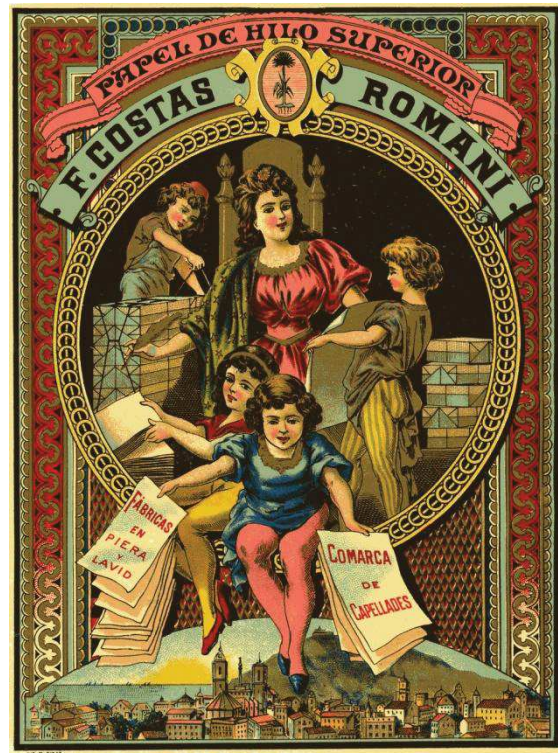
En aquest últim aspecte és de destacar la menció que molts fabricants, que treballen fora d'aquesta localitat, fan del nom de *Capellades* en les *caràtules* o etiquetes que, com a marca de fàbrica, presideixen els paquets de paper per a la seva expedició. La simple observació d'un nombrós conjunt de les mateixes ho confirma plenament.¹⁰¹ En ocasions, alguns paperers que treballen a poblacions properes a Capellades, només mencionen aquesta com a localitat d'origen. D'altres hi fan constar el nom genèric de *Comarca de Capellades*, com a única referència, i, en altres casos, el de la població on està situat el molí paperer, però amb la menció explícita de la *comarca*, a manera d'informació de proximitat i prestigi. Aquest fet es pot anar ampliant a paperers d'altres zones, com per exemple la llegenda que acompanya la marca dels següents fabricants: "José Poch *Conferint en Capellades*" [Piera]; "Manuel Alemán *Lavit Comarca de Capellades*"; "Pedro Jubé *Comarca de San Pera de Riu de Vitlles Conferint en Capellades*". En altres hi consta el terme de: *vecindad de...* per anar-se allunyant fins a Martorell, amb el pont del diable com a marca, o la caràtula que esmenta el paper "Superfino de F.P.R. y Comp^a de *Capelladas en*

¹⁰¹ GAIG, Isabel; RABAL, Victòria: *Carátulas papeleras. Siglos XVIII-XX*. També en altres mostres del fons del MMPC.

lo Papiol”, traspasant, en aquest cas, no solament l'àmbit geogràfic comarcal, sinó també la mateixa conca del riu Anoia.

8. Caràtula on, juntament amb el nom del fabricant i el de la població, es remarca “vecindad de Capellades”

9. Caràtula de Florenci Costas, amb el nom d'ubicació de les fàbriques i la referència a la comarca paperera

Encara a inicis del segle XX es manté aquest costum paperer, com es pot observar en la imatge 9: “Papel de Hilo Superior F. Costas Romaní *Fábricas en Piera y Lavid / Comarca de Capellades*”. Un exemple significatiu és el dels paperers Guarro, originaris de la Torre de Claramunt i fabricants des de mitjans del segle XVIII en terme de la Pobla de Claramunt –on el que resta de l'antic molí encara manté el seu nom- però establerts des de 1827 a Gelida, que a principis del segle XX fan constar encara el nom de Capellades com a referència publicitaria dels seus acreditats papers: “Vda. de Wenceslao Guarro / Casa fundada en el siglo XVIII / *Fábrica en Gelida (Comarca de Capellades)*”

Documentalment es troba constància del nom comarcal a través, principalment, de fons notariais referits a contractes i comerç del paper i a reunions de fabricants. Aquests, en ocasions, s'agrupen formant companyies temporals, a fi de poder, conjuntament, respondre a determinades comandes que pel seu volum excedeixen la capacitat productiva individual. Així, i amb motiu d'un

contracte fet per la Reial Hisenda, es reuneixen a Capellades divuit paperers, el cinc d'agost de 1802, "*siendo la mayor parte de ellos Fabricantes de papel blanco de la misma Villa y Comarca de Capellades*" i, posant-se d'acord per tal d'augmentar la seva quota per fer front a les despeses en la tramesa del paper, que no cobrien l'establerta anteriorment, fan constar també: "*esperando que los Fabricantes de las Comarcas de Sn. Pedro de Riudevittles y de la Riva accederán a ese pensam^{to}.*"¹⁰²

Altres exemples es troben en diversos documents semblants al llarg dels anys. En una reunió celebrada a la Torre de Claramunt, l'onze de febrer de 1807, on es negocia "*la nueva contrata [...] que S.M. necesita para las Fábricas de cigarros de la Nueva España*", de cent quaranta-quatre mil raimes de paper, s'estipulen les negociacions econòmiques a tractar entre l'Intendent i els tres comissionats dels fabricants, fent constar que son "*todos Fabricantes de papel de la Villa y Comarca de Capellades*", afegint després dels acords presos: "*cuya determinacion se pasará inmediatam^{te} á las demas comarcas de la Riva, San Pedro de Riudevittllas y Barna, esperando q^e igualmente se conformaran á este ofrecim^{to}.*"¹⁰³

En els anteriors documents i d'altres similars, es posen clarament de manifest les principals concentracions papereres, que prenen el nom de la població més important com a referència comarcal. També es mostra la coordinació que, generalment, es vol establir entre els fabricants de les diverses zones per, conjuntament, negociar i decidir preus de venda i regular despeses. Igualment es menciona sovint el nom de Comarca de Capellades, en el seu atribut paperer, en disposicions oficials, permisos, normativa etc.

A través de les diverses fonts documentals, es pot veure que el nom de Capellades és una denominació de comarca paperera, en el seu component físic de proximitat, però traspassa els límits d'aquesta per esdevenir atribut de qualitat i l'expressió *paper de Capellades* és considerada, sovint, sinònim de bon paper. Aquest fet es dona principalment en l'especialitat de paper de

¹⁰² AHCI. Not. Igualada: Josep Mas i Torelló, tomo 589. 1801-1802, f. 109. Queden així consignades les tres comarques més importants de paper blanc de Catalunya. Una altra comarca, ben activa també en aquesta època, era la d'Olot, però la seva relació amb les anteriors és menys habitual.

¹⁰³ AHCI. Not. Igualada: Josep Mas i Torelló, tomo 594. Manual any 1807, f. 27-29. A aquesta reunió hi assistiren un total de vint fabricants.

barba, la principal producció dels denominats *molins o fàbriques de paper blanc*, que són majoritaris en aquesta comarca (a diferència d'altres zones i d'alguns molins més aïllats que produeixen, principalment, paper d'estrassa). Un pas més, i en referència al comerç d'exportació a les terres americanes – molt actiu des de l'últim quart del segle XVIII i al llarg del XIX- serà arribar a ser sinònim d'una classe de paper i així, a alguns països sudamericans, el paper de barba es deia que es coneixia pel nom de *Capellades* o *Catalunya* o, en determinats llocs, pel nom de *Romaní*, una de les marques més actives i pionera en la fabricació comarcal.¹⁰⁴

Un factor a tenir en compte en l'extensió del nom de *Capellades* més enllà de la pròpia localitat, té relació amb la mateixa forma de producció, que portava molts paperers a canviar sovint de lloc de treball, comprant o arrendant molins, per passar a fabricar, temporalment o de forma definitiva, al lloc que oferís les millors condicions -aigua, aire, transport...- possibles. Així molts paperers, naturals o no de Capellades, podien haver treballat a la seva zona o voltants, ja sigui com a amos de molins, ja com a arrendataris o operaris acreditats. En els seus desplaçaments, aquest origen era una garantia de capacitació i d'habilitat i la feien constar. Així es considera en l'estudi d'un molí paperer de Cardona del qual, tot i que es tracta d'una localitat força distant de la comarca paperera que ens ocupa i en diferent conca hidrogràfica, es fa constar: "Finalmente, es de notar que la industria papelera de Cardona debe catalogarse como una filial de la de Capellades, cuna de los grandes maestros en el arte de fabricación de papel, de donde procedieron los primeros y más importantes Arrendatarios que tuvo el Molino d'en Calvet."¹⁰⁵

En conjunt, es pot afirmar que *la comarca de Capellades*, per la concentració i permanència de la seva producció paperera, reuneix els atributs de districte industrial, considerant aquest com a "concentració d'una activitat en un lloc determinat"¹⁰⁶ que, per una banda, articula la fabricació comarcal de paper i,

¹⁰⁴ Museu Molí Paperer. *Guia per a visitar-lo*. p. 8.

Aquesta última denominació és encara vigent a l'Argentina i el terme "*papel romaní*" correspon a especialitats de qualitat -paper notarial, de dibuix- com vaig poder comprovar personalment al desembre de 2009.

¹⁰⁵ GAYA MASSOT, Ramon: *El molino papelero "d'en Calvet" en Cardona. 1754-1880*. p.18. El mateix molí és estudiat també a: RAMON i VIDAL, Jaume: *El Molí d'en Calvet a Cardona: aproximació a la dinàmica paperera catalana als segles XVIII i XIX*.

¹⁰⁶ GUTIÉRREZ i POCH, Miquel: *Full a full, la indústria paperera de l'Anoia...* p. 16.

per l'altra, genera una dinàmica d'activitats complementàries, a manera de "xarxa auxiliar" que "va afavorir el manteniment de la peculiar línia d'especialització dels paperers de l'Anoia."¹⁰⁷ El mateix autor, dedica un estudi monogràfic a aquest districte industrial, analitzant les principals característiques inherents a aquest concepte i la seva clara manifestació en el conjunt paperer de Capellades: concentració geogràfica, mà d'obra especialitzada, xarxes de provisió de la primera matèria i de comercialització del producte, així com la creació d'una conjunt de serveis i manufactures auxiliars etc., amb el consegüent dinamisme productiu que, ja a finals del segle XVIII, dóna com a resultat el major agrupament paperer d'Espanya, amb una específica continuïtat al segle posterior.¹⁰⁸

¹⁰⁷ GUTIÉRREZ i POCH, Miquel: *Full a full, la indústria paperera de l'Anoia...* p. 217.

¹⁰⁸ GUTIÉRREZ i POCH, Miquel: "Redes en la génesis y desarrollo de un distrito papeler catalán: el caso de Capellades (siglo XIX)". *Investigaciones de Historia Económica*, n. 10, 2009. pp. 69-96.

I. ESTABLIMENTS PAPERERS. CONTEXT PRODUCTIU I TERRITORIAL

4. LA GÈNESI DEL MOLÍ PAPERER: TERRA. AIGUA. AIRE	93
4.1. La terra: espai i element	94
4.1.1. Factor de localització i assentament	94
4.1.2. Material de construcció	95
4.2. L'aigua: utilitat i qualitat	97
4.2.1. El subministrament d'aigua. Condicions i efectes	97
4.2.2. Terra i aigua: unitat i complementarietat	102
4.3. L'aire: selecció i regulació	104
4.3.1. La funció de l'aire	107
4.3.2. Modulant l'aire	107
4.3.3. Aigua i aire: un difícil equilibri	108

4. LA GÈNESI DEL MOLÍ PAPERER: TERRA. AIGUA. AIRE

...sent aquell terreno abundant de molins paperers per lo molt regalat de aigua, y no obstant ser desert aquell terreno, es alegre per las moltas hortas y aigua corrent, ab tot de ser rodejat de montanyas.

Rafael d'Amat: *Viatge a Maldà i anada a Montserrat*

L'emplaçament dels molins paperers mostra una estreta relació amb les condicions favorables que els elements naturals proporcionen i la ubicació concreta del molí es fa en relació a les mateixes. En la demarcació paperera que estudiem, i a la qual fa referència la cita anterior, terra, aigua, i aire, són, alhora, el fonament de la seva implantació i, posteriorment i de manera destacada els dos últims, esdevindran garantia de la seva consolidació i d'una centenària continuïtat.

Així, aquests tres elements, presents en major o menor grau en gran part d'activitats humanes, tenen una importància primordial en la manufactura paperera i es fan evidents ja des dels inicis de la construcció del molí per continuar, al llarg del temps, acompanyant i, en bona part, condicionant la seva tasca.

Els dos primers elements –terra i aigua- sovint apareixen citats explícitament en fonts documentals -permisos i facultat de construir molins, compra de terrenys, contractes de construcció, escriptures de venda i d'arrendament- i bibliogràfiques. Les mencions a l'aire, en canvi, són pràcticament inexistentes -a manera d'element que, fent honor a la seva condició, es comporta de forma etèria o invisible- però mitjançant l'observació i un cert coneixement del procés paperer es poden interpretar determinats indicis que, de manera més o menys directa, hi fan referència.

La conjunció d'aquests tres elements i la seva adequació a l'activitat paperera, és una base primordial per al bon funcionament de la mateixa. El molí paperer, considerat des d'aquest punt de vista, es presenta arrelat a la terra i enlairat als

quatre vents. L'aigua, en el seu constant recorregut exterior i interior, actuarà com a saba nutritiva.

4.1. La terra: espai i element

La terra, en un sentit ampli, intervé en l'assentament paperer des de diversos aspectes. Com a terreny que mostra les condicions apropiades per al mateix. Com a element que, des d'un entorn proper, ofereix els materials necessaris per a la construcció de l'edifici. Posteriorment, com a territori organitzat i, en certa manera, "urbanitzat" en relació als establiments paperers, en una concentració industrial destacada, capaç de configurar els anomenats "paisatges paperers", en els quals es poden incloure els diversos molins i el seu entorn, així com camins i comunicacions que originen els desplaçaments, personals i materials, que l'activitat paperera genera o intensifica.

4.1.1. Factor de localització i assentament

La terra com a terreny, ofereix l'espai convenient per a la implantació de l'edifici paperer. Les condicions que requereix són variables i, si convé, el molí s'adapta a indrets i paratges relativament allunyats dels nuclis de població i a àmbits diversos, sempre, però, en funció de poder disposar de l'aigua necessària i d'uns imprescindibles requisits de comunicació i transport.

Tot i la grandària de la majoria de casals paperers, aquests s'adeqüen a condicions diferents. En aquest aspecte, si bé hi ha molins paperers envoltats d'extensos i fèrtils camps de conreu, també se'n localitzen en llocs més tancats, i en terrenys poc favorables a l'agricultura, ja sia per la composició del sòl, ja per la pròpia configuració del territori –congost de Capellades, determinades contrades de la riera de Carme... a vegades recollint i transformant manufactures anteriors, o explotant terrenys erms o poc productius, que la fabricació paperera rendibilitza. La gran majoria de molins mantenen, però, hortes de regadiu, de més o menys extensió, al seu entorn.

El binomi terra-aigua es relaciona constantment i apareix a l'origen de tot tipus de molins –fariners, drapers, paperers...- com es posa de manifest en les concessions o *establiments* del Real Patrimoni, que gairebé sempre *estableixen* la facultat d'utilitzar determinades aigües al mateix temps que la de construir el molí. Les circumstàncies dels propis elements naturals poden

condicionar la implantació d'un o altre edifici,¹⁰⁹ com queda reflectit en una concessió a precari feta amb la facultat de reedificar un molí fariner “y de construir de nuevo una o dos fabricas de Papel, o bien Batanes como lo permitan el terreno y las aguas”.¹¹⁰

En les referències documentals es poden mencionar, de forma més o menys aproximada, la situació del terreny on s'instal·la el molí i les condicions del mateix. Aquestes circumstàncies són variables i poden anar des de “una porcion de peñas y muy poca tierra”,¹¹¹ a espais més considerables, com pot ser una peça de terra campà o “una pessa de terra part campà y part bosquina (...) de tinguda de vuit jornals poch mes o manco de llauró de mulas”.¹¹²

Si bé les condicions del terreny poden constar de manera més o menys explícita, sol ser habitual la menció a la disponibilitat d'aigua propera al molí, com ve referit en la venda de: “Lo Molí Paperer nomenat lo Molí del Mas del pas de la aygua, ab todas las ayguas, drets y pertinencias [juntament amb] Una pessa o tros de terra, de tinguda de un quart de jornal, al dit molí unida”.¹¹³

Amb aquest últim exemple, veiem que la configuració del terreny i el mateix nom de la partida de terra o algunes de les seves característiques poden donar nom a les construccions. Així tenim la concentració de molins -bladers, drapers, polvorers...- que apareixien d'antic situats, “in loco dicto la Costa dels molins”¹¹⁴ i que, transformats en paperers o construïts de nou, mantenen aquest nom genèric, com a molins de la *Costa*. Altres establiments agafen el nom propi de la peça de terra o partida on s'ubiquen, com el Molí del Pla, o de la Plana i els

¹⁰⁹ Per les seves majors dimensions, el molí paperer pot requerir terrenys més amplis i per la bona qualitat del paper, ha de poder disposar d'aigua clara per a la fabricació.

¹¹⁰ ACA. Reial Patrimoni. Batllia Moderna, vol. 453, f. 116 (22 abril 1784).

¹¹¹ ACA. R.P. Processos Moderns 1758 N. 8 A, f. 6. Es reproduïx l'escriptura de venda del terreny feta pel notari de Barcelona Gerónimo Sastre i Rovira, el 8 de març de 1720. Si bé en la mateixa els venedors fan constar expressament que és per edificar-hi una farga o altre enginy, *excepto molino, o molinos para fabricas de papel*, anys més tard, el propietari de la referida farga, Joan Marra i Romaní, sol·licita i obté del Reial Patrimoni, la “*facultad de construir un Molino Papelero dentro del casal de una Fragua que tiene en dicho termino o a su inmediacion*”. ACA. Reial Patrimoni. Batllia Moderna: vol. 453, f. 78. (Llevador General de Concessions, vol. 3: 1769-1830/ 27 octubre 1778).

¹¹² ACTC. Capbreu del terme de la Torra de Claramunt, any 1644, f. 38. Notari Agustí Baró d'Igualada.

¹¹³ AHPB. Not . Barcelona: Vicente Gibert, Manual 1764, f. 122. Venda feta per Joseph Romaní i Sabater Paperer a Gaspar Rovira Armer Real de la Vila de Igualada, pel preu de 5.800 lliures.

¹¹⁴ ACA. Ordres religioses. Hisenda. Sig. 1397 s/f *Pabordia del Panadés. Confesiones de Capellades*. [Còpia d'un document de 20 maig 1572, que fa referència a un molí blader que abans fou polvorer].

molins del Pas de l'Aigua (a Capellades), del pla de Rigat (a Vilanova del Camí), o de la Boixera (a la Pobla). Finalment, la pedra de construcció pot donar nom al conjunt construït, Molí de Turo, a la Torre de Claramunt (o *Turu*,¹¹⁵ nom també de la partida on està situat aquest i altres molins).

4.1.2. La terra com a material de construcció

Amb l'anterior menció a la pedra de turo, podem iniciar el tractament dels materials concrets que proporciona el terreny i que fan possible l'edifici paperer.¹¹⁶ Aquests materials provenen sovint de la mateixa localitat o de llocs propers, s'utilitzen habitualment per a la construcció en general però, en el cas que tractem, adquireixen un gran volum. Són necessaris per bastir el gran casal o fàbrica, primordialment, però també per bona part del seu equipament intern: piles tines... i extern: rec, bassa, canals etc. En ocasions, cal també la construcció de rescloses o derivacions fluvials de gran complexitat.

Així, mencionant un anterior *Auto de establecimiento*, de 21 de maig de 1727, que fa constar Josep Romaní, es detalla la facultat d'utilitzar les aigües de la "Riera de Noya" i del "torrente de Carol", "*a cuyo fin pueda hazer en la referida Riera y torrente resp^e las Presas y Represas (...) y para la fabrica de dichos Molinos y formacion de dhas Assequias le sea licito y permitido valerse de las tierras de terceros y de la Piedras de las canteras mas cercanas pagando los daños que ocasionare*".¹¹⁷ En termes semblants s'expressa la sol·licitud presentada per Antonio Fontanellas y Francisco Guarro, de fer un rec des del molí paperer que aquest ja té, a fi de construir aigües avall "*dos Molinos Draperos, Papeleros o Arineros al extremo del termino de la Torre de Claramunt por la parte que confronta con el de Capellades (...) y de valerse para la construccion de dicha assequia y Molinos de las piedras de las canteras cercanas pagando a sus dueños lo que fuere justo*".¹¹⁸

¹¹⁵ Amb aquest nom, i una o altra grafia, es coneix una pedra calcària molt abundant en determinats indrets comarcals, material apropiat i molt utilitzat en la construcció.

¹¹⁶ Nocions que s'amplien i analitzen a: II./ 3.3.1. MATERIALS, ELEMENTS I LA SEVA PROCEDÈNCIA, i a II./ 3.3.2. LA PEDRA DE TURO: PROXIMITAT I UTILITAT.

¹¹⁷ ACA. R.P. Processos Moderns, 1753 N. 3 F.

¹¹⁸ ACA. R.P. Processos Moderns, 1752 N. 6.

4.2. L'aigua: utilitat i qualitat

Mitja hora después, baxant y pujant carreteras, hem vist a alguns molins paperers y bastants saltants de aigua, que era obgecte molt deliciós.

Rafael d'Amat: *Viatge a Maldà i Anada a Montserrat*

L'aigua és el factor primordial de la implantació paperera. Esdevé un component essencial per a aquesta indústria en una triple funció: com a força motriu, com a mitjà de manipulació i preparació de la primera matèria i com a element imprescindible en la fabricació del producte, el paper. Tant és així, que la formació del full es pot considerar, en bona mesura, *creació de l'aigua*, i de les propietats d'aquesta se'n deriven, en gran part, la qualitat i el prestigi que anirà adquirint la producció de determinats molins i nuclis.

En l'origen històric dels diversos tipus de molins, la procedència i valor de l'aigua es manifesta clarament i la seva presència queda recollida documentalment en els tràmits previs a la construcció dels mateixos, sovint en relació amb anteriors possessions de terreny: "L'habitud de pagar l'ús de l'aigua al mateix temps que hom adquireix la terra –habitud que es desprèn de tots els "capbreus" i de totes les actes de mutació- fa que moltes utilitzacions hidràuliques se situïn en el marc de drets molt vells, pagats sense distinció."¹¹⁹

4.2.1. El subministrament d'aigua. Condicions i efectes

El curs de l'aigua es fa present externament –rec, canal, bassa, salt d'aigua...- i recorre internament els espais inferiors del molí, condicionant, en gran part, la seva dinàmica productiva i la qualitat de la mateixa. Segons la procedència d'aquesta aigua, els edificis paperers de la demarcació estudiada poden classificar-se en dos grans grups: molins assortits d'aigües superficials –riu Anoia i riera de Carme, bàsicament- i la línia de molins que es proveeixen de l'aquífer que aflora a la bassa de Capellades, (com s'ha exposat a l./ 3.1.1. Els cursos d'aigua com a eixos ordenadors). Uns i altres, evidentment, tenen moltes semblances, però també determinades diferències. Aquestes es poden

¹¹⁹ VILAR, Pierre: *Catalunya dins l'Espanya moderna*. Vol. III, p. 260.

manifestar en tres aspectes principals: en els orígens històrics del molí, segons la propietat de l'aigua i els corresponents tràmits legislatius i administratius de cessió i ús de la mateixa; en la construcció de l'edifici i la seva infraestructura externa¹²⁰ i, finalment, en la pròpia producció paperera, ja que la qualitat de l'aigua, les seves condicions de netedat i composició poden ser determinants en el procés de fabricació de *paper blanc*, especialitat de gairebé la totalitat dels molins paperers comarcals.¹²¹

Històricament, la formació d'aquests dos grups paperers es manifesta des dels inicis de la implantació paperera comarcal i, segons l'origen de l'aigua que els abasteix, les fonts documentals per al seu estudi poden tenir procedència diversa. En aquest aspecte, cal tenir present que la propietat, control i ús de les aigües entrava de ple en les atribucions del Reial Patrimoni, i cap curs de les mateixes “no pot ésser utilitzat, en principi, sense que l'usuari en sigui “establert” pel rei mitjançant un cens anual i l'habitual entrada”.¹²²

Aquest extrem és vàlid i vigent per a les aigües *superficials* i, generalment, també per a les subterrànies. En el cas de Capellades, amb aigües que provenen d'un aflorament propi, és el Monestir de Sant Cugat del Vallès, com a senyor jurisdiccional del terme i per mitjà del seu representant o *Paborde* del Penedès, el que té la concessió “*desde tiempo antiguo e immemorial*” de les aigües que sorgeixen a la *bassa* i que servien, i serveixen, tant per al subministrament a la població com, des de temps reculats, i degudament canalitzades, per al regatge i la instal·lació de manufactures diverses. Extrem que consta renovat a mitjans del segle XVIII:

En cinco del mencionado [Septiembre, 1750] se concedió Carta precaria, y nuevo establecimiento a Fr. Dn. Antonio de Sabater Paborde de Panades, en el Imperial Monasterio de Sn. Cugat del Vallés de la facultad de continuar en el uso de las aguas públicas que nacen, y discurren en el termino de la Villa de Capelladas del Corregto. de Villafranca privativamente, y con la facultad de

¹²⁰ Més complexa en els molins de riu, tant pel que fa a elements de captació de l'aigua - resclosa, canals de derivació, rec- com a dispositius de defensa enfront d'aiguats i inundacions: contraforts, murs de contenció, *guardes* etc.

¹²¹ En aquest aspecte, el molins de riu es veuen obligats a cercar aigües *netes* de procedència diversa per a la correcta preparació de la pasta i la pertinent formació dels fulls de paper.

¹²² VILAR, Pierre: *Catalunya dins l'Espanya moderna*. Vol. III, p. 259, Apartat B: “1. El regatge”, amb un epigràf sobre “El regatge i els molins”.

restablecer aquellas, bajo Censo en nuda percepción, para el riego de tierras, y otros usos, por el Censo annual de ----- 2 // – 123

Dintre d'aquests *otros usos* s'hi inclouïa, naturalment, l'important nombre de diversos molins ja existents: fariners, drapers, paperers... així com els que, d'aquests últims, s'aniran edificant de nou. Tots ells "escapen" al control del Reial Patrimoni que, potser, desconeixia la seva magnitud. Serà a l'últim terç del segle XVIII quan, el *regio Fisco*, ho tindrà en compte i, per mitjà de l'Intendent General, pledejarà contra el Monestir de Sant Cugat per adquirir el dret sobre els tributs i censos dels mateixos. Així s'origina un extens i complex procés, que es perllonga un llarg període de temps, ja que seguia encara vigent l'any 1833, sense arribar a una solució definitiva.¹²⁴

Sí que és facultat del rei, en canvi, *l'establiment* de les aigües de Capellades, quan surten fora del seu terme, cas que es dóna en els molins de la propera barriada de la Torre Baixa (la Torre de Claramunt) i així es recull en la concessió a precari i nou establiment feta a Josep Pasqual, del Mas Vidal: "*de la facultad de tener un molino papelero en dicho termino valiendose para su curso y riego de tierras a el dicho molino contiguas de las aguas que discurren de la fuente de Capelladas, por medio de una pequeña sequia*" a cens de 3 sous anuals. En termes semblants, el mateix dia i per igual cens, es concedeix carta precària i nou establiment a Vicens Almirall: "*de la facultad de tener un molino batanero en el dicho termino, [la Torre de Claramunt] valiendose para su curso, y riego de tierras a el contiguas de las aguas que discurren de la fuente de Capelladas*".¹²⁵

Al seu torn, les aigües del riu Anoia al seu pas per Capellades entren també dintre de les concessions o *establiments* reials, així Josep Romaní, paperer d'aquesta vila, paga sis sous de cens per dos molins: "*Papeleros, Draperos o*

¹²³ ACA. Reial Patrimoni. Batllia Moderna: vol. 451, f. 325. (Llevador General de Concessions, vol.1: 1715-1751/ any 1750).

¹²⁴ ACA. Reial Patrimoni. Processos Moderns: 1784 nº 8 A. Per mitjà d'aquest complicat plet, és possible l'estudi dels molins paperers anomenats *de la Costa* de Capellades, que no consten en les concessions d'aigües del Reial Patrimoni. (Vegi's l'apartat: I./ 5.3. EL CONJUNT DE MOLINS DE CAPELLADES. CONTINUÏTAT I TRANSFORMACIÓ).

¹²⁵ ACA. Reial Patrimoni. Batllia Moderna: vol. 451, f. 256 i 256. respectivament. (Llevador General de Concessions, vol.1: 1715-1751/ any 1749). El darrer molí, en origen bataner, posteriorment serà paperer.

harineros, tomando las aguas de la Riera de Noya".¹²⁶ Igualment cal la prèvia concessió reial per utilitzar a Capellades aigües provinents de termes veïns; així, Antoni Ferrer, amb molí paperer en aquesta població, rep: "*la facultad de usar y valerse para los usos a el bien vistos del agua de una fuente que naze en una pieza de tierra propia del referido Ferrer sita en el termino de la Torra de Claramunt*", per un cens de sis diners.¹²⁷

En conjunt, la disponibilitat d'aigua, ja sia d'una o altra procedència o de totes dues alhora, origina la concentració dels molins paperers, que es fa evident a l'entorn de determinats cursos que mostren una certa regularitat i les propietats adients per "fer un bon paper". Condicions que es donen majoritàriament cap a la zona de la riera de Carme i voltants de la població d'aquest nom, que disposa alhora "*de muchas fuentes que la circundan abundantemente*"¹²⁸ i a Capellades, amb les que deriven de "*una fuente copiosísima*".¹²⁹

Molt diferent a les condicions de les poblacions citades, és la situació de la ciutat d'Igualada on, "*no hay bastante agua en sus fuentes en tiempo seco y con motivo de que la del río Noya se ensucia con las tenerías y tintes que se halla a sus horillas, se ven las gentes en la precisión de beber la agua de los diferentes pozos que hay,*"¹³⁰ Les males condicions de l'aigua de l'Anoia repercuteixen en el subministrament d'aigua a la població local i, també, en els molins d'aquest riu establerts aigües avall d'Igualada, que es poden trobar greument perjudicats i es veuran obligats a buscar algun altre proveïment per a l'elaboració del paper *blanc*, restant les aigües del riu, sempre que és possible, només com a força motriu.

Aquesta recerca i aprovisionament d'aigua clara pot constar documentalment des del mateix origen del molí, o bé posteriorment, per mitjà d'un *establiment* que ampliï i complementi l'inicial. Com a exemple del primer cas, podem mencionar la concessió a precari i nou establiment –possiblement derivats de drets de regatge anteriors- feta a Francesc Coca "*labrador* de la Pobra de

¹²⁶ ACA. Reial Patrimoni. Batllia Moderna: vol. 451, f. 55 (Llevador General de Concessions, vol.1: 1715-1751/ any 1727).

¹²⁷ ACA. Reial Patrimoni. Batllia Moderna: vol. 452, f. 437. (Llevador General de Concessions, vol.2: 1752-1768/ any 1761).

¹²⁸ TORRAS i RIBÉ, Josep M.: *La comarca de l'Anoia a finals del segle XVIII...* p. 422.

¹²⁹ *Ibidem*: p. 335.

¹³⁰ *Ibidem*: p. 335.

Claramunt *de la facultad de hacer y fabricar un molino papelero con sus ruedas, arboles, pilas y tina (...), y valerse para el curso de aquel de la agua de la riera de Carma, de la del torrente de la Garrigas, y de las de dos fuentecillas que ay al lado de dicho torrente*", amb el cens anual de dos sous.¹³¹

Al mateix Francesc Coca, per un altre molí paperer ja en funcionament, se li va concedir el 7 de març de 1748, *"la facultad de valerse de la poca agua que nace en el torrente nombrado de Canaletas, y de la de algunas fuentecillas que en el se encuentran"*, especificant clarament la finalitat d'aquesta concessió: *"para hacer papel mas limpio"*, amb el cens de dos sous, a més del que constava en el primitiu establiment.¹³²

La necessitat d'aigua clara aprofita qualsevol aportació de la mateixa; així s'estableix a Josep Romaní, amb molí a tocar del riu Anoia al seu pas per Capellades, *"la facultad de recoger la porcion de agua que en tiempo de Invernio discurre por el torrente que se halla en el termº de Cabrera,(...) le servirá (recogiéndola en una Balsa) de agua limpia para el Molino papelero que tiene construido en dicha Villa de Capellades"*, per un sou de cens anual.¹³³

L'aprofitament intensiu de l'aigua i la seva funció en el procés paperer, es pot observar en la concessió feta a Francesc Font, paperer del terme de la Pobla, de *"la facultad de usar y valerse de la agua que discurre por el camino Rl. que va desde esta Ciudad [Barcelona] a Madrid, y conducirla desde dicho camino al Molino qe. tiene en el mismo termino de la Pobla (...) qe. consiste en la que pasaria por un cañon de escopeta poco mas, o menos"*, especificant la seva doble utilització, ja que servirà *"para la limpia de los trapos quando se pican o preparan para hacer el papel que se fabrica en este molino, y en quanto bastase para regar un pedazo de huerto"*, amb el cens anual d'un sou.¹³⁴

El fet de no disposar d'aigües clares des del principi, pot originar greus problemes en la producció, com fa constar Francesc Guarro: *"tengo y poseho*

¹³¹ ACA. Reial Patrimoni. Batllia Moderna: vol. 451, f. 333 [Llevador General de Concessions, vol.1: 1715-1751/ any 1750].

¹³² ACA. Reial Patrimoni. Batllia Moderna: vol. 451, f. 197 [Llevador General de Concessions, vol.1: 1715-1751/ any 1748].

¹³³ ACA. Reial Patrimoni. Batllia Moderna: vol. 451, f. 199 [Llevador General de Concessions, vol.1: 1715-1751/ any 1748], com a resposta a la sol·licitud feta per l'interessat: ACA. Reial Patrimoni. Processos Moderns: 1748 N° 4.

¹³⁴ ACA. Reial Patrimoni. Batllia Moderna: vol. 451, f. 187-188 [Llevador General de Concessions, vol.1: 1715-1751/ any 1747].

*una Fabrica de papel, que a causa de carecer de las aguas limpias, no es del desempeño que seria cuydadoso”, motiu pel qual es veu obligat a comprar a Josep Pasqual l'ús i la facultat de buscar aigües subterrànies en una peça de terra que aquest té en el terme de la Pobla de Claramunt, partida *lo Clot de la Coba*. En el mateix document de sol·licitud d'establiment, detalla la complexitat de les obres que li caldrà fer, ja que: “*tal vez no bastará minar la pieza de tierra del vendedor y será necesario alargar la Mina a otras tierras vezinas, y despues para la conduccion de las aguas que se encuentren atravesar el Camino Rl. que pasa de esta Ciudad [Barcelona] a la Villa y Corte de Madrid porque de otro modo no podrian llegar al Molino deviendo ser como deve la conduccion subterranea sea aquel [l'establiment sol·licitat] con la facultad de minar y contraminar, y hazer tambien la conduccion referida, pagando los daños que ocasionare con esta operación*”. Aquesta facultat li és atorgada, per l'equivalent a seixanta rals *Ardite*, amb la condició d'evitar perjudicis i travessar la carretera *Real* amb conductes subterrànies: “*Sin que ni al tiempo de construir, se impida el transito a los Carruages, ni demas Pasageros, ni menos pueda perjudicar a derecho de terceros*”.¹³⁵*

Amb els anteriors exemples, i altres que es podrien citar, es fa palès que la majoria de molins paperers del riu Anoia es veuen obligats a cercar, sol·licitar o comprar aigües que reuneixin les condicions adequades. Les del riu i rieres es mantindran indispensables com a força motriu,¹³⁶ i les més netes –fonts, pous, afloraments...- quedaran reservades per a la fabricació.

4.2.2. Terra i aigua: unitat i complementarietat

El lligam entre aquests dos elements és primordial per a la indústria paperera. L'aigua era, en gran part, el primer i principal factor de localització, però es constata clarament que no són els rius més cabalosos – Segre, Ebre, ni tant sols el Llobregat- els que fixaran els nuclis més importants, sinó altres corrents més modestos, que reuneixen unes condicions favorables, relacionades primordialment amb la configuració del terreny. Així en el conjunt de Catalunya, els molins paperers es concentren majoritàriament al llarg de la franja prelitoral,

¹³⁵ ACA, Reial Patrimoni. Batllia Moderna: vol. 275, f. 165/ 170/ 173.

¹³⁶ En aquest ús de les aigües, el paperer haurà de tenir en compte: “*la precisa obligación de no detenerlas y debolverlas a la riera.*” ACA R.P. Batllia Moderna. vol. 452, f. 40.

que presenta petites valls recorregudes per rius de curs moderat, però amb l'important complement de diversos afloraments d'aigua clara, originats per la mateixa disposició i composició del sòl, presentant, conjuntament, determinats components molt favorables a la implantació paperera, ja que es formen:

Acumulacions d'aigües subterrànies en els rodals càrstics, les quals donen emergències vaclasianes sovint abundoses. El relleu calcari, amb la seva accidentació característica, proporciona alhora un desnivell favorable a l'aprofitament dels salts i una matèria auxiliar, la calç, i la hidrografia dóna l'aigua per al moviment dels aparells i per a la manipulació de la pasta.¹³⁷

Entre aquestes surgències destaquen les ja mencionades de la Font Gran, a la Riba, les Deus de Sant Quintí de Mediona i les aigües de la Bassa de Capellades que, juntament amb l'aigua dels rius que recorren les zones respectives, fixaran els grups paperers més nombrosos i actius.

Per tant, es pot considerar que, si bé la funció de l'aigua és primordial en la implantació paperera i en el seu procés productiu, també ho són, en bona mesura, la disposició i les condicions del terreny. Tant és així, que la relació i complementarietat entre aquests dos elements conformen una part primordial de la gènesi paperera.

En l'aspecte geogràfic concret de la comarca objecte d'estudi, la disposició del sòl, amb el seu accidentat relleu, i els cursos d'aigua que el recorren, formen un binomi favorable que impulsa i facilita la localització paperera, com s'exposa clarament en aquest text de Josep Iglésies:

Aquest aprofitament [de l'aigua] arriba a llur punt màxim en passar Igualada i recórrer el congost que conté La Pobla de Claramunt, La Pobla Vella, la Rata, La Torre Baixa, La Bòfia i la Font de la Reina, amb Capellades dalt de la represa que el senyoreja. Coincideixen dins de l'estret, a més del cabal del riu Anoia, el de la riera de Carme que hi va a confluïr i l'assèquia que deriva de l'abundosa deu coneguda per la "bassa" de Capellades. Els desnivells que salven cadascun d'aquests cursos d'aigua, fixen la situació d'un seguit de molins que es fan clarament destacadissos en el paisatge.¹³⁸

¹³⁷ VILA, Pau: "Localització i evolució de la indústria del paper a Catalunya" a *Aspectes geogràfics de Catalunya. Selecció d'escrits de geografia...* pp. 203-204. El mateix text constava a "L'aspecte geogràfic de la indústria paperera" *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*. Barcelona, febrer i abril, 1935.

¹³⁸ IGLÉSIES, Josep: *Assaig sobre l'extensió de la Comarca d'Igualada*, p. 168.

4.3. L'aire: selecció i regulació

y segun el aire de los edificios la [industria] más preferida es la de papel.¹³⁹

Gaspar Melchor de Jovellanos

Aquest *aire* mencionat aquí com a aspecte extern dels edificis paperers, que permet identificar visualment aquesta indústria, té precisament relació literal amb el vent o l'aire, ja que es refereix al nombrós conjunt de finestres –o més pròpiament, *ventanes* en el vocabulari paperer català- que presenten els pisos superiors –*miradors o estenedors*- dels molins.¹⁴⁰ La seva comesa és facilitar, orientar i regular la circulació de l'aire per a l'assecatge del paper, per mitjà de l'obertura total o parcial de les mateixes. Obrir, entreobrir, tancar... són accions que es realitzen diàriament, de forma aparentment senzilla i rutinària, però organitzada segons el coneixement paperer, i amb un ventall extraordinari de possibilitats –modificant l'angle d'obertura i obrint o cloent les *ventanes*, alternativament o simultània, de totes o de determinades façanes, segons la seva orientació- i en funció d'un complex conjunt de variants: classes de paper i fase del mateix -abans o després de l'encolat- època de l'any, condicions climàtiques, canvis esporàdics o sobtats del temps, part del dia...

4.3.1 La funció de l'aire en la fabricació paperera

La situació del molí paperer, per tant, ve condicionat també, si bé de manera menys coneguda, per l'aire, com a tercer element imprescindible. L'emplaçament concret de l'edifici i la seva orientació tenen una relació molt directa amb unes condicions adients, que facilitin la necessària ventilació i assecatge del paper.¹⁴¹ Per altre part, l'aire i la seva utilització dóna el tret extern més característic a la pròpia construcció, amb les nombroses i regulars

¹³⁹ Així identifica Jovellanos la indústria paperera al seu pas prop de les poblacions de *Villanueva del Camino, Poble de Claramunt, Capellades y Puebla de la Reina [Font de la Reina]*, l'any 1801. JOVELLANOS: *Obras publicadas e inéditas de Don Gaspar Melchor de Jovellanos*. p. 65. (Vegi's la cita completa a II./ 9.4.1. LA IMATGE DE LA INDÚSTRIA PAPERERA).

¹⁴⁰ En el lèxic paperer reben el nom de *ventanes* únicament aquestes obertures dels pisos superiors, denominades així precisament en funció del vent que volen aprofitar i regular, no les restants finestres de l'edifici.

¹⁴¹ Cal tenir present que el procés d'assecatge a l'aire es va mantenir en algunes fàbriques de paper, situades en antics nuclis, fins més enllà de mitjans segle XX, o sia, durant tota l'època cronològica analitzada en el present treball.

fileres de *ventanes*, sempre presents en els pisos alts de l'edifici paperer. Es pot considerar que, com ja es reconeix pel que fa a l'aigua, també de les característiques i atributs de l'aire en dependrà la producció paperera, en quantitat i també en qualitat.

Aquesta importància de l'aire es manifestava en la pràctica paperera des del moment d'escollir el terreny apropiat –ventilat- i seguia amb l'orientació adequada de l'edifici, fet també important de cara a disposar de llum apropiada en els espais interiors, regular la temperatura de determinats àmbits i oferir condicions apropiades a l'habitatge.

Així, l'aportació de l'aire, la seva funció, té una doble vessant. Una, més explícita, es manifesta en la mateixa construcció paperera i li dóna un dels trets identificatius. L'altre fa referència al procés de fabricació i intervé directament en el producte elaborat.

En el primer aspecte, el de la disposició constructiva, és l'aire, tant o més que l'aigua, el que marca la tipologia paperera o, al menys, la seva influència es fa externament més evident, per afectar les plantes superiors, més visibles. L'aigua, en canvi, es manifesta a un nivell inferior, a l'entorn del molí –rec, canal, bassa...- per penetrar en ell, recorrent i conformant la disposició interna dels espais subterranis, externament menys perceptibles. En alguns casos, grans rodes hidràuliques exteriors podien ser un clar testimoni visual d'aquesta relació aigua-molí.

La necessitat de l'aire pot condicionar, també, les reformes i ampliacions dels edificis paperers, que agafen una determinada disposició en funció, precisament, de mantenir la bona ventilació, tant en l'edifici original com en les construccions agregades.¹⁴² Per altra banda, els molins paperers agrupats, ja sia de dos en dos o en nombre major, mantenen unes condicions necessàries de pas o separació i, en el cas de presentar-se molt propers i gairebé adossats, mostren sempre l'esglaonament o desnivell necessari per tal de mantenir, al màxim possible, els *miradors* oberts als quatre vents. Aquest fet es posava de manifest en els nuclis paperers més importants, amb paratges característics, actualment bastant transformats o ja inexistents.

¹⁴² Les diverses variants constructives es poden veure, encara actualment, en alguns paratges paperers i es tracten de forma més ampla i detallada a: II./ 4.2. TIPOLOGIA PAPERERA.

Els edificis, nous o vells, amb la disposició singular de llurs finestres – especialment les dels pisos alts, on hi ha els assecadors, per la qual cosa les obertures, sense vidrieres, gairebé es toquen per tal de permetre la circulació de l'aire-; i la disposició graonada dels diferents cossos fabrils, a fi d'aprofitar el salt de l'aigua, que així passava d'un molí a l'altre, han creat un paisatge industrial que no s'assembla al de cap altra indústria. Qui l'ha vist una vegada no l'oblida més. La Riba, el Riudebitlles i Capellades ens ofereixen els exemples més característics de Catalunya.¹⁴³

A diferència de permisos, vendes, cessions, discrepàncies i plets que originen la possessió i distribució d'aigües i terra, exposats i precisats en fons documentals diversos, les mencions a l'ús -que no *possessió*, evidentment- de l'aire són molt escasses i no sempre clarament definides. Les dues transcripcions següents en poden donar exemple. En el primer cas, la menció directe a l'aire és inexistent però, implícitament, s'hi pot considerar inclosa: "*Ittem ab pacte que des de la dita fabrica o Moli fareu vos dit Farreras a la mia de dit Pasqual tinga de mediar lo emplatge al cap estret de quinze palms y al altre part vint palms poch mes ó menos qual passatge quedarà al mitg de dita casa Vella a fi de que cada fabrica tinga la claror corresponent y passatge necessari ab la facultat de obrir uns y altres en dit passatge portals y finestras*".¹⁴⁴

L'altre document, al contrari, és ben precís i Josep Romaní, fabricant de paper i cartró, presenta requeriment contra la continuació de les obres de l'edifici paperer que Josep Soteras i Bru fa immediat a les seves instal·lacions, atès que està "*levantando tan altas las paredes, que con ellas impediria que el aire de tremuntana pudiese entrar en dichas fabricas por falta del qual no podrian secarse los cartones, ni darse la correspondiente cola al papel, a mas de que quedaria notablemente perjudicada la fabrica de luz, lo que no puede permitirse, mayormente no teniendo dicho Soteras derecho por levantar tan altas paredes*".¹⁴⁵

¹⁴³ VILA, Pau: "Papereria" *Visions geogràfiques de Catalunya*, vol.I, p. 210.

¹⁴⁴ AHCI. Not. Piera: Lluís Cases i Reguant. Manual Forense 1753, f. 129. L'amplada aquí relacionada és manté encara actualment entre els dos edificis veïns –Cal Farreras o Munné i Cal Frederico o Pau Vidal-, tot i que aquest darrer va ser totalment reconstruït un segle més tard.

¹⁴⁵ AHCI. Not. Capellades: Vicenç Aulet. Manual 1759-1787, f. 361. 20 des. 1759.

4.3.2. Modulant l'aire

L'altre vessant de l'aire, en realitat la seva funció paperera, controla les últimes fases de la producció, amb l'assecatge pròpiament dit del full penjat als *estenedors*. A tal fi pren significació la regularitat, la intensitat, la direcció, el grau d'humitat... en una paraula, la *qualitat* de l'aire. Sembla que només l'experiència paperera –actualment gairebé inexistent en aquest aspecte- podia conèixer i aprofitar els valors del vent i la seva òptima aplicació. Es poden trobar edificis paperers situats en indrets aparentment poc favorables, en llocs ombrívols o enclotats tocant a la riera i, amb tot, haver-hi un molí considerat *eixugador*; aquest és el cas de paratges on, la mateixa depressió que ha format el curs de l'aigua, actua a manera de xemeneia –*el forat de la riera*¹⁴⁶- facilitant corrents favorables. Per altra banda, a la zona de Capellades, és habitual la presència del *llebeig* o vent de *garbí*¹⁴⁷ que sembla tenir unes condicions apropiades, suavitza la temperatura i la seva fina brisa del sud-oest, que a l'estiu es fa present cap a la tarda, contribueix al bon assecatge, ja que per a aquest fi, “*se necesitan vientos frescos y no recios*”.¹⁴⁸

La ventilació adequada dona al paper les seves últimes característiques, relacionades principalment amb el nivell d'humitat convenient i amb la fixació de la cola, o grau idoni de la mateixa, que donarà al full la consistència apropiada i una certa impermeabilització, indispensables per a un òptim ús del paper per a l'escriptura i la impressió.

La funció del vent, en la fabricació paperera, no es refereix, per tant, a la força que pot desenvolupar, com és el cas d'altres activitats –navegació, en primer lloc i aplicació energètica en els molins de vent.¹⁴⁹ També es pot recordar que,

¹⁴⁶ Expressió, possiblement ja en dessús, que s'havia dit concretament pel que fa a l'indret del congost de Capellades, segons referències personals. Una situació semblant, potser amb més intensitat, es dona al nucli paperer de la Riba: “L'estret de la Riba actua d'accelerador de l'aire, fa l'efecte d'embut i el vent hi pren més força, arribant a fer desperfectes” GRAU i PUJOL, Josep M. T.; PUIG i TÀRRECH, Roser: “La Riba en el segle XVIII: Una economia puixant entorn el paper”. *Miscel·lània Ribetana-2*. p. 33.

¹⁴⁷ A Capellades fins i tot hi ha un carrer que s'anomena així, carrer de Garbí i, segons Riba i Gabarró, aquest denominació no s'utilitza a cap altre lloc de la comarca, on sí que es freqüent el terme llebeig, a: *Els noms populars de boires, núvols i vents de l'Anoia*, p. 85. El llebeig és també un vent que es fa present a la zona paperera de Besseit, a la comarca del Matarranya. (informació oral, 30 juny 2002).

¹⁴⁸ B.C. Junta de Comerç. LV, 40, 17 (Caixa 77).

¹⁴⁹ Aquesta funció sí que es donava en nombrosos molins paperers holandesos. LA LANDE: *Arte de hacer el papel...* p. 62.

si bé en tasques d'altres manufactures –adoberies, draperia i tallers d'indianes, principalment, per a l'assecatge de les pells, dels draps batanats i dels teixits, respectivament- l'aire hi té una utilitat destacada, només en el sector paperer tradicional, la seva tasca intervé directament en la qualitat del producte i el paperer intenta, en certa manera, dominar-lo, tot dirigint, potenciant o apaivagant el corrent. Es podria parlar així de *control* de la ventilació i, fins i tot, de *modulació* de la mateixa -considerant literalment el sentit de so-, amb la vibració i remor del paper estès que, en els grans espais dels *miradors*, originava el pas de l'aire entre les llargues fileres de fulls penjats de les cordes i en procés d'assecatge, fet que donava una imatge visual i auditiva singular, habitual en la papereria comarcal i, ara, pràcticament extingida

Resumint, doncs, la presència de *l'aire*, no per més desconeguda fora del propi àmbit laboral, deixa de ser menys important en la fabricació paperera. Pot condicionar l'emplaçament o localització concreta del molí i la seva orientació, té una influència decisiva en la tipologia constructiva i en les seves diverses variants i, de les seves condicions i ús adequat, en dependrà, en bona part, la culminació del procés productiu .

4.3.3. Aigua i aire: un difícil equilibri

Les contradiccions entre aquests dos elements o, més pròpiament, entre els seus anhelats beneficis, apareixen sovint en la pràctica paperera. El temps sec, l'aire serè és un valuós factor per a l'assecatge del paper i, com a conseqüència, per a la capacitat de producció del molí, però la seva persistència pot originar una disminució dels cabals i la consegüent i temible manca d'aigua. Una llarga època de pluges, al contrari, assegurarà el subministrament i les reserves d'aquest element imprescindible, però dificultarà o impedirà que el paper es pugui assecar, fet que alentirà la producció i pot minvar la seva qualitat. Un testimoni d'aquesta contradicció i dels problemes laborals que podia comportar en temps no tant llunyans, els exposa un experimentat paperer de la forma següent:

Dos elements vitals necessitava un molí paperer: aigua i vent. Dos elements molt difícils d'associar, ja que si plovia baixava aigua a la riera, però no assecava, i al revés, quan feia el temps sec minvava l'aigua de la riera. D'aquí ve que els molins treballaven en forma intermitent i quan l'obrer paperer *vagava*

en preguntar-li, perquè, deia: no treballo, perquè no eixuguem o bé deia no treballo, perquè no baixa aigua. Dic anteriorment “dos elements molt difícils d’associar” i aquesta afirmació s’expressava dient: el molí *A* té molt salt, però, llàstima, no eixuga o bé el molí *B* és molt eixugador, però no té força. D’aquí que al fabricant o mestre paperer li era difícil escollir, no obstant es decantava sempre pel lloc on podia disposar de més potència. Als molins de riera se’ls hi presentava un tercer problema, el de l’aigua clara, ja que la de la riera no ho era; a pesar de tenir força i vent, sense aigua clara no hi havia bon paper. Cercaven aigua clara abundant [pous, fonts, torrents, brollador...] i un lloc relativament pla al peu de la riera, quina aigua anaven a buscar més o menys lluny per obtenir un “salt” suficient i el vent, el que Déu volgués enviar.¹⁵⁰

Es posen de manifest, així, algunes de les dificultats inherents a l’ofici paperer i les seves conseqüències en relació als elements naturals: demora o anul·lació temporal de la producció,¹⁵¹ esforç per aconseguir cabals d’aigua, importància de la qualitat d’aquesta, relació de la producció paperera amb les condicions ambientals i lluita per millorar-les i, en últim terme, ambivalència entre una certa resignació davant d’elements no controlables o, en altres casos, recerca de nous emplaçaments més favorables.¹⁵²

¹⁵⁰ FDF. Antoni Sellarès i Parellada: *Papers inèdits*

¹⁵¹ Aspecte que recull el text anterior amb el terme *vagar*, però que no es pot confondre amb els considerats oficis estacionals per definició, més lligats a períodes anyals predeterminats i en relació directa amb el descens o anul·lació de l’activitat agrícola, a la qual temporalment acostumaven a substituir.

¹⁵² Alguns dels canvis en la propietat o en l’arrendament dels molins, tenien una relació directa amb l’intent de superar mancances d’aquestes condicions naturals, amb el trasllat de la producció. En altres ocasions el motiu principal per traslladar-se era disposar d’una bona situació de cara al transport i les comunicacions.

Part I. ESTABLIMENTS PAPERERS. CONTEXT PRODUCTIU I TERRITORIAL

5. DISTRIBUCIÓ I AGRUPAMENT DE MOLINS: UNA CARTOGRAFIA PAPERERA	
5.1. Nuclis del riu Anoia	113
5.1.1. Multiplicació de molins paperers. Col·laboració i rivalitat	114
5.1.2. Una ampliació. L'aigua com a pretext	119
5.2. Grup de la riera de Carme: Aigua i comunicació	123
5.3. El conjunt de molins de Capellades: Continuitat i transformació	128
5.4. Conclusions	133

5. DISTRIBUCIÓ I AGRUPAMENT DE MOLINS: UNA CARTOGRAFIA PAPERERA

Delimitats els eixos d'implantació dels molins paperers comarcals, així com els elements favorables per a la mateixa, podem precisar, també, la relació que s'estableix entre diverses construccions, i els vincles recíprocs que originen concentracions molt destacades.

El proveïment d'aigua i la derivació que el fa possible dibuixen aquesta concentració, regida per interessos similars i, sovint, compartits. També poden ser causa, però, de desavinences i plets. Gràcies a la documentació recollida en alguns d'aquests litigis, podem conèixer més detalladament els inicis i la formació de grups concrets.

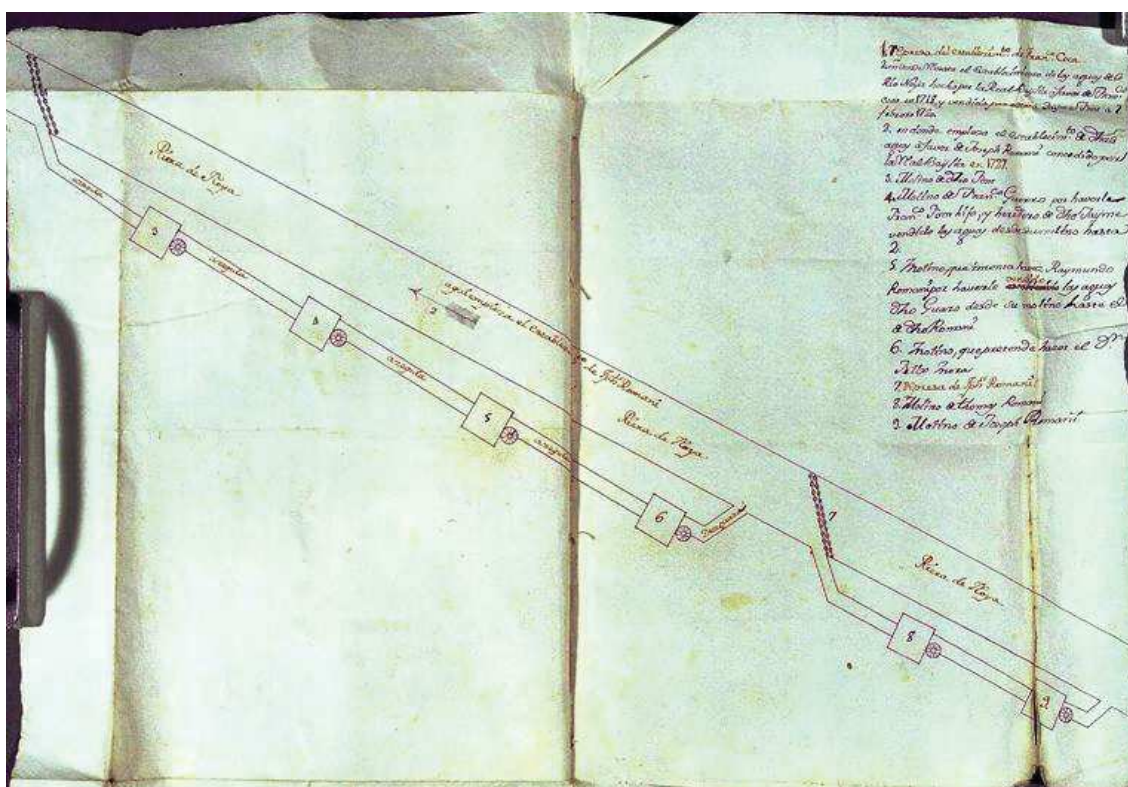
La localització de molins propers, el seu l'origen i la connexió mútua els estudiarem en tres apartats determinats, un per cada línia de distribució, segons exemples documentals precisos. El seu anàlisi ens permet saber les pautes de la seva formació, veure com es relacionen i comuniquen els establiments paperers entre ells i la distribució que fan de l'espai proper, amb una clara i tangible aportació a l'organització territorial

5.1. Nuclis del riu Anoia

Al llarg del riu Anoia, es troben dues mostres que il·lustren la instal·lació de molins més o menys propers. Responen a la problemàtica de les relacions papereres, principalment pel què fa al proveïment de l'aigua i els respectius drets i dependències. En un i altre cas, la documentació estudiada permet l'observació i l'anàlisi descriptiva, ja que inclou text i imatges. Aquestes, en forma de senzills mapes i esquemes, són de gran interès, ja que situen físicament els diversos molins i mostren el seu encadenament en funció de les derivacions d'aigua que els abasteixen.

5.1.1. Multiplicació de molins paperers. Col·laboració i rivalitat.

En el primer exemple, s'estudia el plet generat per l'oposició de Josep Romaní a la construcció d'un molí paperer per part de Fèlix de Mora i Pons.¹⁵³ En el conjunt documental destaquen les referències a l'obtenció d'establiment per a la construcció de molins paperers i la consegüent facultat d'aigua, així com la posterior cessió o venda de drets sobre els mateixos; aquesta dades són de gran interès, gairebé més que les etapes i la conclusió del propi procés.¹⁵⁴

10. ACA. R.P. Processos Moderns, 1753 N. 3 F, f. 22

En la il·lustració adjunta, es pot observar l'encadenament de molins paperers establerts en un sector del riu Anoya, distribuïts en dos grups, en funció de les dues rescloses (n. 1 i 7) que deriven l'aigua als corresponents recs. En conjunt, en poc més de trenta anys i per successives transmissions d'ús de l'aigua, es

¹⁵³ ACA. R.P. Processos Moderns, 1753 N. 3 F. "Joseph Romaní Papelero de la villa de Capellades a El Dr Felix de Mora. En autos del Tribl. y Juzgado de la Intendencia genl. de Catt^a". (Veure la part final de l'Apèndix documental, on es transcriu la llegenda i les indicacions del plànol, juntament amb la reproducció del text).

¹⁵⁴ La resolució del mateix no apareix en el plec d'aquesta documentació, formada per un total de 122 folis que recullen les diverses incidències, fins a novembre de 1753. Cal fer constar, però, que el molí de Fèlix de Mora, objecte del litigi, no consta que es vagi arribar a construir mai en la localització mencionada. En aquest cas, el corresponent dictamen hauria estat favorable a la impugnació de Josep Romaní.

va anar formant una densa xarxa productiva paperera. Pel què fa a la constitució del primer grup, s'aporten dades determinades, segons successives fites cronològiques que a continuació es resumeixen.

- *Antecedents:*¹⁵⁵ - 1718 ó 1719: Francesc Coca rep *establiment* per construir un o més molins paperers en terme de la Pobla de Claramunt, amb facultat d'utilitzar les aigües de la *riera Noya*.

- 1720: L'anterior ven la mencionada facultat a Jaume Font, paperer de la Pobla, que construeix el seu molí (*n. 3*, imatge 10 i *n. 2*, imatge 11) i la represa de n.1.

- Posteriorment, Francesc Font, com a fill de Jaume Font, ven a Francesc Guarro, paperer del mateix lloc, la facultat de construir un altre molí, més avall del seu i d'utilitzar les aigües que surten del mateix. Aquest molí es troba ja construït (*n. 4*, imatge 10 i *n. 3*, imatge 11).

- 1752: Francesc Guarro obté *establiment* per construir un altre molí paperer més avall de que ja té, amb facultat d'utilitzar les aigües que surten del mateix.

- 1753: A principis d'aquest any, Francesc Guarro ven la facultat anterior a Ramon Romaní, paperer de la Torre de Claramunt, el qual "*actualmente construye, o haze construir el conducto para dicho nuevo Molino*" (peça de terra i molí en construcció, amb el *n. 5* als dos gràfics).

- *Expedient de constitució d'un nou molí.*- El 14 de maig de 1753, Félix de Mora y Pons en document adreçat al Fiscal de la Intendència General de Catalunya manifesta posseir una peça de terra a Capellades, prop de la Riera Noya, exposant que:

En este parage y terreno propio, podria el Supte aunque con mucho gasto, fabricar un Molino Papelero, o batan tomando la agua para su curso al caher del Molino que está construyendo Raymundo Romaní en virtud de establecimiento de VS; Y no pudiendose de esta concessión por ser el agua del caher de otro molino seguirse perjuizio al publico, ni derecho de tercero.

A tal fi, presenta la corresponent sol·licitud demanant:

¹⁵⁵ ACA. R.P. Processos Moderns, 1753 N. 3 F. Resum dels folis 18 i 19 del citat document i gràfics corresponents als folis 22 i 30. (Imatges 11 i 12, respectivament).

que sea del agrado de V.S. conceder en emphiteusim la facultad de construir uno, o dos Molinos papeleros, o Batanes en el dho terreno propio que va explicado, y de tomar la agua, y conducirla desde el caher del dicho Molino de Romaní por largo del terreno propio del Sup^{te} que seran unos trescientos passos poco mas, o menos privativamente en este distrito.

El 24 juliol del mateix any, es dóna l'Informe positiu del Batlle d'Aigües de Vilafranca, concretant les condicions pertinents i, considerant les despeses de construcció de les manufactures sol·licitades, especifica:

Y en atencion al grande coste que para la construccion de aquellas tendrá el Dr Mora, y mucho mayor del conducto de la azequia (porque casi toda ella, deberá ser trepando peñas) el producto annual a sido considerado de aquellas es de veinte y cinco, a treinta libras, comprehendiendo el establecimiento una y otra. Pero si tan solamente la de Molino Papelero de 15 a 20 ll, y si de batan de diez a 12 ll, sobre el qual podrá V.S. servirse regular la entrada, y censo annual, de la que tendrá a bien conceder a dicho Dr Mora, Que es quanto se me ofrece informar a V.S. y mandará lo de su maior agrado. Villafranca del Panadés, Y Julio 24 de 1753. Pedro Morgadas... Bayle de aguas del Partido de Villafranca de Panades

Aquest últim paràgraf, reproduït aquí en la seva totalitat, és significatiu perquè menciona algunes de les condicions del propi terreny, que obliga a fer bona part de la conducció de l'aigua "trepando peñas" i, també per la distinció que es fa entre el rendiment d'un molí paperer i d'un batà, amb un producte anual que pot arribar a ser el doble a favor del primer. En el conjunt de la documentació aquí reproduïda, es poden veure, de manera resumida, les etapes habituals seguides en el tràmit de sol·licitud i concessió de la facultat de construcció de molins i d'ús de l'aigua.

- *Litigi i tràmits.*- A la concessió anterior a favor de Fèlix de Mora, s'hi oposarà Josep Romaní, reivindicant drets familiars anteriors, tot fent constar, al seu favor, les dades resumides a continuació:

- El 21 de maig de 1727, Josep Romaní, pare del demandant, va obtenir establiment i concessió en emfiteusi de la facultat d'utilitzar les aigües de les rieres – l'Anoia i la riera de Carme, com a afluent de la mateixa- detallant que és "*privativamente a qualesquier otro*", per una entrada de trenta-tres lliures i

dotze sous i un cens anual de sis sous. Aquesta concessió comprèn la facultat de fer i construir dos o més molins paperers, drapers o fariners, en el districte de *la Riera nombrada de Noya*, entre el torrent de Carol, a Vallbona, i fins a una peça de terra de Francesc Coca, de la Pobla de Claramunt.

- Per altra banda, el mateix demandant, Josep Romaní fill, a 5 de desembre de 1752, en ús de la facultat concedida al seu pare, signa conveni amb Francesc Guarro i Antoni Fontanelles, autoritzant passar l'aigua des que surt del molí de Guarro, fins a una peça de terra que aquests últims tenien en la partida dita dels *Molins de la Torra de Claramunt*. (Lloc on, l'any següent, s'està construint el molí de Ramon Romaní).

En definitiva, Joseph Romaní defensa el seu dret a l'aigua de l'Anoia des d'un tram a considerable distància, riu amunt de la resclosa pròpia (*n. 7*), per on deriva les aigües als molins de Thomas y Joseph Romaní (*n. 8 i n. 9*), respectivament.

Per la part demandada, Felix Mora y Pons fa constar que utilitzarà l'aigua de la sèquia, quan surti del molí que està construint Ramon Romaní, i "*quan la aygua encara no ha tornat al riu*"¹⁵⁶, per la qual cosa, la derivació inicial queda fora de *l'establiment* que consigna Josep Romaní.

Al llarg del litigi, una i altra part reforcen la seva argumentació i amplien els punts exposats amb documentació complementària que recolza drets presents i anteriors, i comprèn concessions del Reial Patrimoni, anotacions de capbreus, i fonts notariales diverses, amb la transcripció de compres de terreny, cessió o venda de drets, pactes convinguts per al control de les aigües de la riera i per a la construcció i manteniment de rescloses i recs.¹⁵⁷

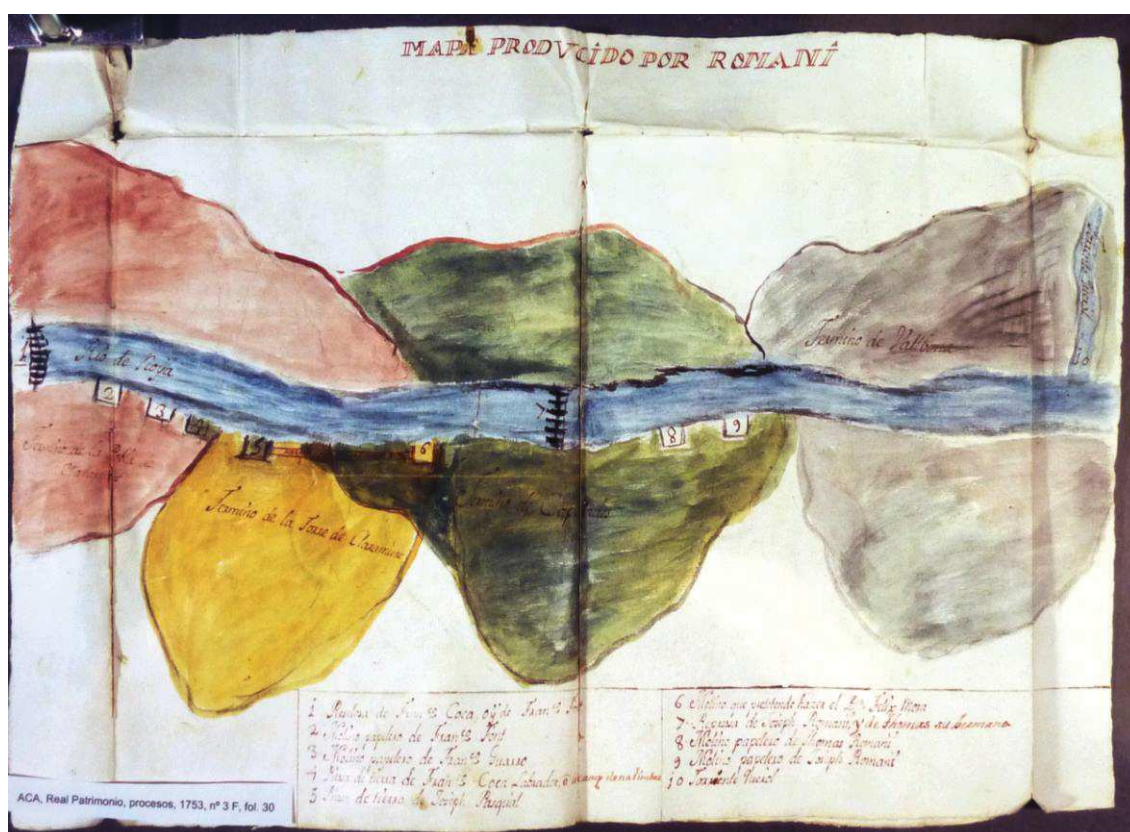
Aspectes significatius són, a més, els que donen les dues il·lustracions, mostrant clarament l'entramat paperer, i de quina manera les diverses construccions es van estenent per termes municipals propers. En aquest aspecte és molt explícit el mapa del propi Romaní, inclòs en el conjunt documental. Tot i la seva simplicitat, mostra gràficament la situació dels molins,

¹⁵⁶ AHCB, Arxiu Notarial, VIII – 2. Capellades segle XVIII (s/d). Document sobre el mateix litigi.

¹⁵⁷ Aquests darrers aspectes es manifesten de forma molt precisa a l'escriptura de la venda que fa Francesc Font a Francesc Guarro per construir el seu molí. (vegi's II / 9.3.2. EL PROVEÏMENT D'AIGUA: LA RESCLOSA).

així com la connexió entre els termes veïns de la Pobla de Claramunt, la Torre de Claramunt i Capellades, fins als confins de Vallbona.

Com es pot observar, en el titulat “Mapa producido por Romaní”¹⁵⁸, es registren, a l’igual que en el primer esquema, però diferent numeració, dos molins paperers ja construïts en terme de la Pobla de Claramunt: 2. *de Franco Font* i 3. *de Franco Guarro*; amb el 5. se cita la peça de terra on s’està construint el molí de Ramon Romaní, al límit municipal de la Torre de Claramunt. Segueix, ja en terme de Capellades i assenyalat amb 6. el projecte de molí “*que pretende hacer el Dr Felix Mora*”. Finalment, també a Capellades i a l’altre extrem de l’Anoia, venen marcats dos molins més: 8. *de Thomas Romaní* i 9. *de Joseph Romaní*, germans.

11. ACA. R.P. Processos Moderns, 1753 N. 3 F. f. 30

Aquest darrer es considera en possessió dels drets de l’aigua de l’Anoia, des d’una demarcació situada aigües amunt i que la nova construcció de Fèlix de Mora no respectaria, per la qual cosa presenta testimonis al seu favor, perquè confirmin que: “*no se puede construir dicho Molino, sin notorio perjuicio del*

¹⁵⁸ A la part final de l’apèndix documental es transcriu part del text del litigi, així com la llegenda i les observacions del mapa.

Establecimiento concedido a Joseph Romaní, de la facultad de usar privativamente de las aguas que discurren por la riera Noya, desde la pieza de tierra de Franco Coca, labrador de la Pobra de Claramunt, que en el mapa producido (enseñese a los testigos) está señalado de nº 4, hasta el torrente Querol, que en dicho Mapa (vuelvaseles a enseñar) está señalado de nº 10.”¹⁵⁹

Ja hem mencionat que al llarg del litigi analitzat no hi consta la seva resolució. El seu valor ve donat per la documentació generada i, de forma notable, com a exemple destacat de concentració paperera. Resumint, i com a cloenda, és de remarcar que en aquest nucli concret, i en una distància d'uns tres quilòmetres, s'hi estableixen un seguit de molins que, tot i l'ambigüïtat d'algunes concessions –paperers, drapers o fariners- seran paperers des de la seva construcció i així es mantindran al llarg dels anys. (vegi's III./ 3. A MANERA D'INVENTARI). Tots ells estan situats al marge dret del riu Anoia que, a través de les corresponents derivacions, els proporciona la força motriu necessària, i en terrenys situats entre el riu i el camí ral, a tocar o a molt poca distància d'aquest últim, disposant així de bones condicions de comunicació i transport.

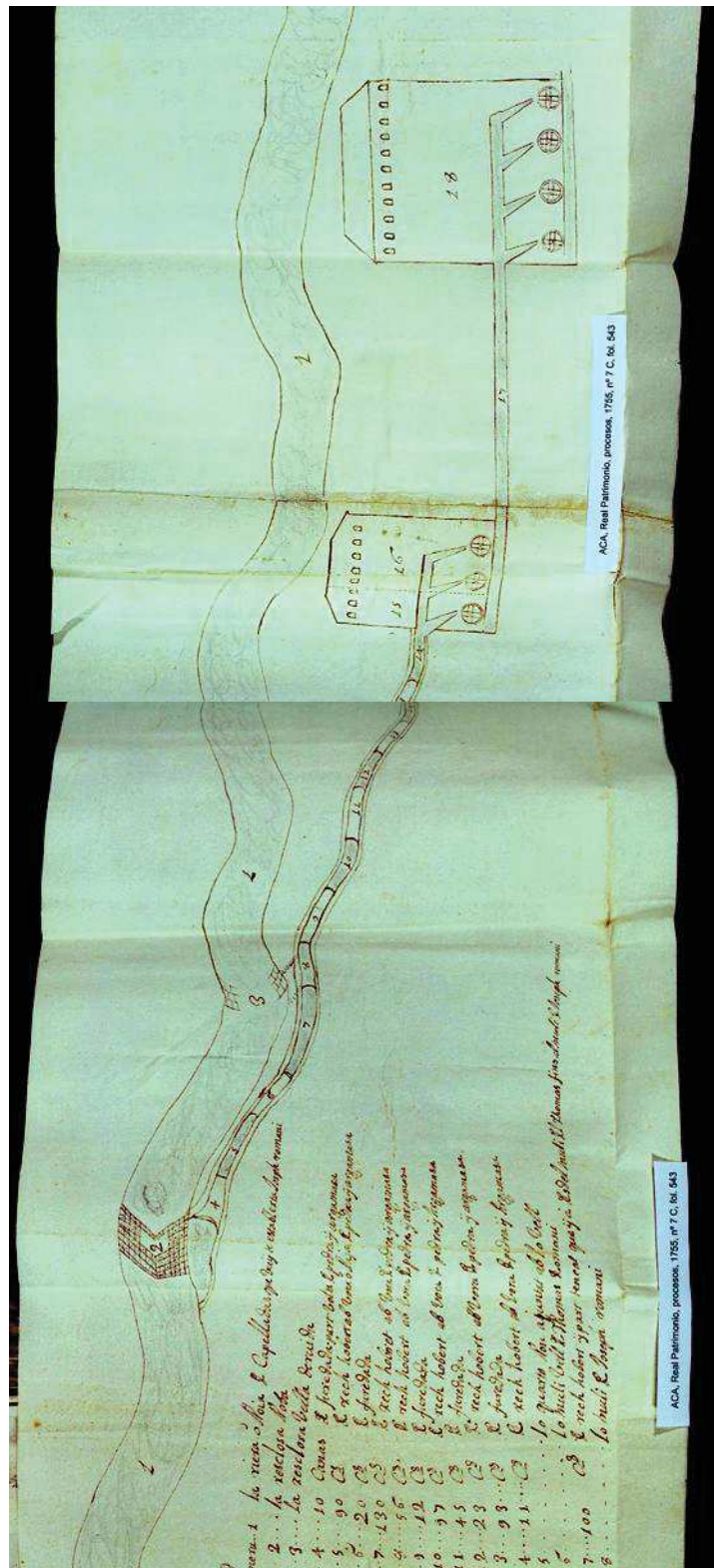
5.1.2. Una ampliació. L'aigua com a pretext

Pel que fa a una part d'aquest grup de molins de l'Anoia, podem conèixer la seva ubicació i connexió per mitjà de la documentació generada dos anys després a rel del procés que el mateix Josep Romaní del plet anterior, inicia contra el seu propi germà Tomàs.¹⁶⁰ En aquest cas, es tracta de la modificació que el darrer fa en el seu molí paperer, afegint una roda a les dues ja existents i ampliant l'edifici per tal encabir-hi les piles corresponents. Obra que Mateu Modolell, *Maestro Albanyil* de la vila de Capellades, actuant de testimoni confirma dient que: *“vio como Thomas Romaní hizo fabricar a sus costas una porcion de casa y Molino, que correspondió a la tercera rueda con sus cinco Pilas; Y lo dice el testigo saber a mas por haver trabajado, junto con Joseph Madorell su hermano, en dha. parte de casa y Molino”*¹⁶¹

¹⁵⁹ ACA. R.P. Processos Moderns, 1753 N. 3 F, f. 38-39.

¹⁶⁰ ACA. R.P. Processos moderns, 1755 nº 7 C: “Joseph Romaní –contra-Tomas Romaní Papelero de Capelladas. En Autos de la Intendencia General de este Ex^{to} y Prin^{do} de Catt^a.”

¹⁶¹ ACA. R.P. Processos moderns, 1755 nº 7 C, f. 498.

Al plànol-esquema que il·lustra aquest plet es veu la situació dels dos molins i es mostra també molt clarament la relació i, en bona mesura, la dependència o lligam que genera l'imprescindible i cobejat proveïment d'aigua. En el text que l'acompanya es capta la complexitat d'aquest subministrament amb la menció de dues derivacions formades per *la resclosa Noba* (n. 2) i *la resclosa Vella*

derruida (n. 3), així com la longitud del rec corresponent. Es pot suposar també la dificultat de la seva construcció, amb l'alternança de trams oberts -407 canes- i trams soterrats (*furedada*) -180 canes-, uns i altres bastits amb pedra i argamassa, que dóna una longitud total propera al quilòmetre, per tal aprofitar el desnivell del terreny i obtenir un salt adequat.

Tot i el recurs a la justícia, en un dels primers episodis recollits es constata com Josep Romaní pren la iniciativa i passa a l'acció inutilitzant físicament l'entrada d'aigua de la tercera roda instal·lada pel seu germà; aquest tramet la seva queixa al Fiscal de l'Audiència, a Barcelona, amb el suport de diversos testimonis, com la següent declaració de Ramon Poch, paperer de Capellades:

*Dixo: Que es verdad lo que narra esta Instancia; y lo dise saber el testigo por haver visto y observado que dos Albañiles, acompañados de Jph Romaní Papelero de la Villa de Capellades y de Anto Rovira Armero del Rey de la Villa de Igualada, y su hijo, en el dia veinte y nueve de prox. pasado mes de Nov. a horas que serían las onze de la mañana a poca diferencia taparon con piedras la Canal que da la agua a una de las tres ruedas, que se hallan dentro de un casal de un Molino Papelero que dho. Thomas Romaní tiene y posee de antes del año de mil seteciento quarenta en el Termino de la referida villa de Capelladas, y lugar nombrado el pas del Agua, y seguidamente se fueron a romper la Azequia por donde pasava la expresada agua. De forma que solamente dejaron en dha. Azequia la agua que preciamente se necesita para el curso de las dos de las citadas tres ruedas del referido molino.*¹⁶²

A aquesta queixa respon la resolució de l'Intendent que, amb data 23 de desembre del mateix any 1755, mana a Josep Romaní, sota pena de dues-centes lliures, que destapi la canal que assortia la tercera roda del molí de Tomàs Romaní, "*reponiendo la assequia por donde passava la referida agua y todo lo demas en la conformidad que se hallava antes del dia diez y ocho de Noviembre proximo pasado en que fue introducido este pleito*"¹⁶³. El conjunt processal, però, prosseguirà durant nou anys més, i no hi consta la resolució definitiva.¹⁶⁴

¹⁶² ACA. R.P. Processos moderns, 1755 n° 7 C, f. 21.

¹⁶³ ACA. R.P. Processos moderns, 1755 n° 7 C, f. 27.

¹⁶⁴ El litigi continua amb els successors dels inicialment implicats: Gaspar Rovira, cunyat de Josep Romaní, per haver mor aquest sense fills, i Josep Romaní i Sabater, com a fill de Tomàs

Aquest minuciós litigi aporta una àmplia sèrie de documents que recullen facultats i drets relacionats. Pel què fa a l'aspecte material, és de considerar el valor gràfic del croquis adjunt, visualment expressiu i amb una detallada descripció del rec construït, indicant la complexitat i alternança de trams oberts i altres sota *furedada* –onze en total- i concretant la llargària de cada un dels mateixos.¹⁶⁵

Una aportació documental important és la derivada de les declaracions de diversos testimonis -paperers, mestres d'obres i fusters, principalment- que fan constar aspectes relacionats amb la feina paperera i amb la construcció de molins i el proveïment d'aigua. Es pot considerar, per tant, de gran valor per la informació que dóna sobre l'equipament paperer hidràulic, la seva captació i distribució externa –resclosa, canal i rec- i la seva aplicació, amb la disposició de les rodes en l'espai paperer i el corresponent funcionament de les maces a les piles del mateix.¹⁶⁶

Romaní. La documentació generada comprèn més de vuit-cents folis en total i l'última diligència recollida porta data de 9 de març de 1764.

¹⁶⁵ El conjunt d'aquest equipament extern, es pot veure encara actualment. El rec, aparentment, manté la seva construcció original. La resclosa, podem suposar que haurà estat reformada o reconstruïda en una o més ocasions al llarg d'aquests més de dos segles i mig d'existència.

¹⁶⁶ Alguns d'aquests aspectes s'analitzen a l'apartat: II./ 5.2.5. LA RODA HIDRÀULICA: LA FORÇA DEL MOLÍ, mencionant l'opinió d'alguns testimonis inclosos en aquest expedient.

5.2. Grup de la riera de Carme: Aigua i comunicació

La línia de molins establerts a la riera de Carme, ofereixen un altre exemple de distribució de manufactures i la seva relació. El seu estudi és una interessant mostra de la complexitat d'aquesta connexió i confirma la interdependència d'organització i, alhora, el possible xoc d'interessos oposats.

En aquest cas, es tracta d'unes instal·lacions molt properes situades en un curt tram de la riera, les quals es poden analitzar també per mitjà de la documentació motivada per una litigi sobre l'establiment i ús de les aigües.¹⁶⁷ S'acompanya igualment d'un original dibuix que fa més entenedor el seu emplaçament i comunicació (Imatge 13). Aquest gràfic es pot considerar un complement bàsic del text exposat i del recull de documents que l'acompanyen i mostra dos aspectes fonamentals: l'aigua i el camí. De forma expressiva i simple detalla els respectius recorreguts, les possibles interferències i la connexió de cada molí, individualment i en grup, amb aquests elements.

Cal tenir present, que la riera de Carme en aquest paratge separa els termes de la Torre de Claramunt, que queda al marge dret, on hi ha el molí de Romaní (5) i la farga de Marra (8), del de la Pobla de Claramunt, marge esquerra, on Puigdenegolas vol construir el seu molí (13). Conjuntament, text, descripció i *mapa*, aporten dades valuoses sobre vincles entre uns i altres, principalment en relació a l'ús i moviment de les aigües, la funció de les rescloses, els efectes de les avingudes i el seu perill per a la manufactura i les comunicacions, etc.

El motiu del procés és la reclamació que fa Joan Marra oposant-se a la construcció d'un molí paperer que Josep Puigdenegoles vol fer a curta distància de la farga del demandant. Puigdenegoles, per la seva part, aporta l'escriptura de compra-venda del terreny i d'ús de l'aigua, que havia comprat pel preu de 1000 lliures, que s'enuncia així :

Venda perpetua feta y firmada per Joan Martí y Romaní Paperer de la Vila de Capellades Bisbat de Barcelona, a favor de Joseph Puigdenegolas Paperer de dita vila, de una porció de terra Boscosa de tinguda de un Jornal de llauró de Mulas situada en lo terme del Lloch de la Pobla de Claramunt, y en la Partida

¹⁶⁷ ACA. R.P. Processos Moderns: 1758, N. 8 L: "Juan Marra Fragayre del Lugar de la Torre de Claramunt –contra- Josef Puigdenegolas Fabricante de papel de dicho Lugar".

anomenada la Ninota; com també de las facultats de usar y valer de las aguas que se espressan en d^a Esra.¹⁶⁸

En els capítols presentats pel procurador de Joan Marra, que inicia el procés, es fan constar els punts que a continuació resumim, donant, al mateix temps, la numeració corresponent del plànol.

13. ACA. R.P. Processos Moderns: 1758, N. 8 L, f.. 51

El molí que pretén construir Josep Puigdengoles en terme de la Pobla de Claramunt, (13), vol utilitzar l'aigua que salta del molí de Martí i Romaní, (5) i per aquest motiu ha començat ja a construir la corresponent resclosa, (9).

¹⁶⁸ ACA. R.P. Processos Moderns: 1758, N. 8 L, f. 135 a 147. Reproducció de l'escriptura que consta "en poder de Franco^{co} Comelles Nott. pub. de Barna als 20 Febrer de 1754".

L'oposició de Joan Marra es basa en què aquesta aigua correspon a la seva farga (8), per compra de vuit de març de 1720 i que li arriba per la resclosa que té juntament amb Romaní (2), a través de la pertinent *assequia* (3).

Per altra banda, la resclosa en construcció, alterant el curs de les aigües, pot ser molt perjudicial per a la seva manufactura. Aquest últim aspecte el justifica perquè la riera de Carme arrossega, en determinats moments, "*arenas, varros y demás inmundicias (...) que perjudican la misma farga en sus paredes y edificio*". Aquest fet, que es dona més o menys esporàdicament, s'agreuja a causa de l'alteració de la resclosa que fa Puigdengolas, ja que la paret que talla les aigües (16) "*hará retroceder estas con las inmundicias a la misma farga (...) y ocasionará algun estrago*".¹⁶⁹ A més, el canvi de nivell que es causarà pot parar també el funcionament de les rodes.

Juntament amb l'aigua, el procurador de Joan Marra detalla aspectes relatius al desplaçament, afirmant que des de temps immemorial aquest té:

la quieta y pacífica possession.. de passar para hir a missa a la Parra. de la Pobla de Claramunt, el y su familia por un camino que passa entre el Molino de Juan Martí y Romaní y la farga de Juan Marra mi principal. Cui camino viene de la parte de Oriente a la de poniente travesando por azequia de dicho Molino y farga, mediante un puentecillo... [Pel mateix camí] se ha acostumbado a llebar desde la Iglesia Parrl. de la Pobla de Claramunt los Santos Sacram^{tos} de la Eucharistia, por Viatico y el de la Extremauncion a todos los havitantes assí en el Molino de dho Juan Martí y Romaní, como a la farga de Juan Marra mi principal"(...) Amb la resclosa que està construint Puigdengolas i el rec per conduir l'aigua al seu molí, es tancaria aquest camí.¹⁷⁰

Joan Martí i Romaní, en la seva rèplica a favor de Puigdengoles, naturalment contradiu totes i cada una de les qüestions anteriors, i presenta un plec de trenta capítols perquè, a la vista del mapa que adjunta, siguin corroborats per diversos testimonis, "*por ser verdad publico y notorio*".

Sintetitzant aspectes de les dues qüestions més significatives –aigua i camí– són de remarcar els següents:

¹⁶⁹ ACA. R.P. Processos Moderns: 1758, N. 8 L, f. 10 i 11.

¹⁷⁰ *Ibidem*, f. 11.

- La derivació i repartiment d'aigua s'expressen de manera detallada, per a cada un dels tres establiments ressenyats:

- Juan Martí y Romaní toma las aguas para el uso de un Molino papelero, teniendo para ello construida una repressa vulgo resclosa, para conducir dichas aguas por medio de una Assequia desde dicha repressa al expressado molino, introduciendolas en este por medio de dos ahugeros vulgo fiblas que cada una dirige con separacion las aguas a cada una rueda de dicho Molino, en el modo que se halla descifrado y designado en dicho Mappa (...) a saber en el lugar designado de numº 2 se halla la repressa de dicho Molino, en el numº 3 la dicha Assequia, en el de numº 4 dichos ahugeros vulgo fiblas, en el numº 5 la cassa de dicho Molino y en el numº 6 las dos ruedas, en el modo y con la misma citucion y figura, que en dicho Mappa se designa,

- (...) despues de haver Juan Romaní tomado las aguas para el uso de su Molino por medio de dichos ahugeros vulgo fiblas designados en dicho mappa de numº 4, Juan Marra toma las aguas sobrantes de la misma Assequia en el parage designado de dicho Mappa de numº 7 en donde se halla construido un puente, y las conduce por medio de la misma Assequia designada de numº 3 a una farga designada en dicho mappa de numero 8, si y del mismo modo y figura que se halla desifrada en dicho Mappa,

- (...) para el uso del Molino que pretende fabricar Joseph Puig dangolas, mandó construir una pared para tomar las aguas, despues de haver servido para el uso del Molino papelero de Juan Martí y Romaní en el parage desifrado de numº 9 y al igual mandó construir una repressa en la misma Riera de Carme en el parage designado en el mismo Mappa numº 16 a efecto que, por medio de dicha pared hiziessen retroceder las aguas, y de este modo tomarlas dicho Puig dangolas, junto con otras de la Riera de Carme

- (...) la repressa expressada en el cap. ant. y desifrada en el Mappa de numº 9 (enseñase y lease) que mandó construir Joseph Puig dangolas para tomar las aguas expressadas, solo tiene un palmo de alto a poca diferencia, y desde dicha repressa conduce las aguas por medio de la Assequia designada en el mismo Mappa de numº 10 hasta el terreno nombrado la ninota designado de numº 13

Pel que fa referència al camí, en el mateix plec d'al·legacions presentat per Martí i Romaní, es fa constar que en el paratge que reclama Joan Marra:

(...) no hay camino alguno publico, ni privado, no solo para passar los Santos Sacramentos de la Eucaristia por Viatico y extra uncion por no ser camino apto para ello, pero ni menos para passar otras Personas privadas, y si bien por algunas vezes passan por dicho parage el expressado Juan Marra y algunos de su familia, pero esto es con mucha incomodidad y peligro, saltando de una piedra a otra y a vezes por una parte, y otras por otra, segun y conforme lo permite la agua que passa por la Riera de Carme

Al contrari, només hi ha una via apropiada, que és “*el camino publico, que se halla desifrado de num. 15 (...) travessando por la Assequia de dicho Molino y farga por medio del Pontecillo designado en el mismo Mappa en el parage de numº 3.*”¹⁷¹

En els fragments anteriors i en el mapa adjunt, es manifesten clarament les condicions del terreny, la relació entre molins i el binomi aigua-camí com a eix vertebrador de les diverses manufactures, així com la seva mútua relació. En aquest aspecte, la connexió dels establiments fabrils entre ells i amb l'entorn immediat són alguns dels punts més interessants en el coneixement d'aquesta localització paperera, tant o més que les mateixes incidències del llarg i complicat litigi.¹⁷²

Per altra banda, el vocabulari utilitzat al llarg del procés, les respostes dels testimonis d'una i altra part a les qüestions plantejades sobre equipament i funcionament de molins, amb un vocabulari específic i un recull de noms propis: paperers, mestres d'obres, fusters... són altres aspectes d'interès que es consideraran en els apartats corresponents.

¹⁷¹ Tot i l'èmfasi posat en l'aspecte religiós, segons terminologia de l'època, cal remarcar que els camins mencionats eren la via imprescindible de relació i trànsit comercial i personal. En aquest aspecte, és de destacar que la xarxa de comunicació actual segueix una disposició semblant a la que mostra el mapa. El tram situat a la dreta coincideix, en general, amb la carretera BV-2131, de la Pobla de Claramunt a Carme i el traçat transversal forma un ramal conjunt que enllaça la carretera citada amb l'antic molí paperer de Cal Tort (que apareix en el gràfic a la part superior dreta, sense numerar), espai actualment ocupat per les instal·lacions de l'empresa “MB Papeles Especiales” i, travessant la riera, porta als antics molins de Cal Patera i del Turo (que en el mapa del procés equivalen als números 5 i 8). Encara es conserva part de l'estructura del primer, que ampliat i transformat és actualment l'empresa “ISMA 2000”).

¹⁷² Que s'allarga gairebé cinquanta anys després del seu inici, amb un recull de més de quatre-cents folis numerats, més diversos plecs de documentació adjunta. Els últims porten data de 23 d'octubre de 1807 i mantenen encara el procés vigent, pels successors dels originàriament implicats. Amb tot, donada la distribució posterior de molins en aquest tram, es pot afirmar que el molí de Puigdengoles no es va arribar a construir en aquesta ubicació.

5.3. El conjunt de molins de Capellades: Continuïtat i transformació

L'últim exemple a considerar es refereix al nombrós conjunt de molins de Capellades. Els diversos registres inclosos en el fons exposat, acrediten documentalment l'origen de cada un dels mateixos, confirmant l'antiguitat d'aquest nucli i la seva considerable magnitud.

Si la dependència i connexió amb el subministrament d'aigua i el seu ús entre diversos molins originen els anteriors plets entre propietaris dels mateixos, el que ara analitzem té el seu fonament en el litigi sobre la possessió plena i efectiva del conjunt d'aigües de Capellades -aforament de la *bassa*- en disputa entre el domini del Monestir de Sant Cugat del Vallès, representat pel Paborde del Penedès, senyor jurisdiccional del terme, i el Reial Patrimoni que, per mitjà del Fiscal de l'Audiència, reclama aquest dret. Per tant, no té com a motiu un litigi entre paperers, com els anteriorment estudiats, sinó que es pot considerar que s'origina a "instàncies superiors" i els fabricants s'hi veuen involuntàriament implicats, actuant, en bona manera, com a subjectes passius del mateix. En el recull documental ve mencionat "*en autos sobre regalia y dominio de las aguas del termino de Capellades*"¹⁷³ i, si bé en aquest cas no s'acompanya de cap il·lustració ni plànol de la situació dels molins, sí que inclou una descripció resumida de la successió dels mateixos, del seu origen i de la seva transformació.

En aquest litigi, el Monestir de Sant Cugat expressa els drets que li corresponen, fonamentats en:

*Que desde tiempo antiguo e immemorial los Obrentores de la Prebenda Monacal llamada Pabordia del Panades en el Imp^l. Mon^o de Sant Cugat del Vallés, se han hallado en nombre de este, assi como se halla el actual Paborde D^o. Ignacio de Vilalba, en la quieta y pacifica possession, seu quasi del dominio directo, y de la percepcion de censo, y otros Dros. dominicales de doze distintos molinos, a saber diez papeleros y dos harineros sitios en el termino de Capellades, cuyos molinos tienen su curso en las aguas de un copioso manantial, que nace en el mismo termino, recogindose en una gran Balsa, desde donde se conducen a los referidos molinos.*¹⁷⁴

¹⁷³ ACA. R.P. Processos Moderns, 1784. N° 8 A: "El Cabildo del Ymperial Monasterio Sⁿ Cucufate del Vallés y del Paborde del Panadés –Contra- el Sor Fiscal."

¹⁷⁴ ACA. R.P. Processos Moderns, 1784. N° 8 A, f. 144.

Paral·lelament conté també la documentació generada pels expedients del Fiscal contra diversos paperers, als qual exigeix que reconeixin els drets “a favor del regio fisco”, extrem que crea confusió entre els implicats, ja que, com clarament expressa Francesc Farreras, per mitjà del seu procurador, després d’anys de litigi:

*“mi principal está prompto a confessar y capbrevar quanto possehe al que sea dueño directo o mediano de las mismas cosas, ya sea el Real patrimonio o el Paborde; Pero es caso negado, que de una misma cosa se haya de reconocer dos Sres. multipliando de este modo sus obligaciones; y como para la demostración del que sea verdadero dueño directo de las cosas que se pretenden capbrevar es necesario que se ventile el Dominio, insistiendo en el allanam^{to} de confessar y capbrevar a quien pertenesca. Barcelona 11 febrer 1785.”*¹⁷⁵

Anys més tard, el seu fill i successor Josep Farreras, remarcarà igualment la seva inquietud pel fet de “hallarse complicado con dos distintas pretensiones sobre un mismo obgeto, y expuesto despues de haver confesado y satisfecho a uno, tener que seguir un litigio que le promueba el otro”.¹⁷⁶

El nombre de molins ressenyats, l’origen i l’antiguitat d’alguns d’ells i la seva posterior transformació en paperers és l’aspecte que aquí interessa analitzar. Els antecedents cronològics dels diversos molins descriuen un mapa de manufactures vàries que s’havien anat transformant en papereres. La documentació original descriu els canvis i el nom dels successius titulars.¹⁷⁷

Un grup de deu molins, dels dotze que fan constar els representants del Monestir de Sant Cugat i del Paborde del Penedès, són paperers, tot i que en l’exposició subsegüent se’n documenten nou. D’aquests, només dos –el d’Antoni Ferrer i el de Francesc Farreres- van ser construïts específicament com a paperers a mitjans del segle XVIII, reconeixent igualment el domini directe del terreny i de l’aigua per part del citat Paborde. Els altres set eren anteriors i dedicats, en origen, a altres manufactures.

¹⁷⁵ ACA. R.P. Processos Moderns, 1784. N° 8 A, f. 369.

¹⁷⁶ *Ibidem*, f. 399.

¹⁷⁷ *Ibidem*, f. 144-148.

La descripció documental segueix el recorregut pels diversos edificis, des de dalt el pla de la vila i continuant per la *Costa del Molins*, fins als límits amb la Torre Baixa, segons l'ordre d'ubicació següent:

1. Un primer molí, "*que en el dia es papeler*", fa constar la data més antiga, ja que a 21 de febrer de 1431, va ser concedit en emfiteusi pel Paborde del Penedès, "*un molino entonces derruhido y deshabitado llamado lo molí de la vía*"; degut a aquestes circumstàncies –establiment antic i en mal estat– es redueix el seu cens a la meitat, quedant establert en una quartera i mitja d'ordi, que és el que segueix pagant Francesc de Bas, com a cens d'aquest molí, ja paperer. Anteriorment s'havia reconegut per Joan Baltà, l'any 1544 i per Francesc i Madalena Balaguer, l'any 1627.

2. El molí paperer de Joan Marra, "*que antigament era un molí retorcedor*"¹⁷⁸ abans constava reconegut per Joan Llucià i la seva muller Paula el sis de maig de 1649, i té de cens una tassa d'aigua, més la prestació de *Agrer de tasca* dels fruits de l'hort i presta el delme i primícia a la Rectoria de Capellades.

3. Li seguia "*otro molino papeler, y antes harinero*", de Josep Romaní, reconegut en la confessió feta per Pere Modorell a 20 d'octubre de 1544, i posteriorment venut per Antoni i Jaume Fosalba a Tomàs Romaní, l'any 1732. De cens, tres quarteres d'ordi.

4. El molí esmentat en quart lloc, "*antiguamente harinero, y en el dia papeler*", de Margarita Romaní i Domingo, havia estat reconegut en alodi i domini de la Pabordia del Penedès, per Joan Baltà i per Francesc Martí i Romaní, amb data 18 de maig de 1572 i 10 de setembre de 1736, respectivament; en aquesta última data, ja com a molí paperer.

5. A continuació es menciona el molí de Josep Soterias, "*antiguamente harinero, despues Batanero, oy Papeler*", del qual s'havia reconegut el domini directe de la Pabordia del Penedès per Simon i Margarita Tort, el 19 de setembre de 1628, i, reconvertit en paperer, per Josep Soterias, el 13 d'abril de 1736. Es fa constar un cens de dos quarteres d'ordi.

6. El molí que té Francesc Pasqual i Matoses, "*en lo antiguo de Batanar, y al presente de hacer papel*", anteriorment havia estat reconegut pel tutor de

¹⁷⁸ ACA. R.P. Processos Moderns, 1784. N° 8 A, f. 13.

Jaume Lluch, el 19 de maig de 1572; per Antoni Pasqual, l'11 de febrer de 1627 i per Francesc Pasqual i Prats, a 26 d'agost de 1736.

7. El molí paperer d'Antoni Ferrer, va ser construït com a tal en origen, però el seu propietari també reconeix el "*dominio directo del agua y tierra*", a la citada Pabordia del Penedès.¹⁷⁹

8. Josep Pasqual, del Mas Vidal, té un molí, "*tambien papelero en el dia*", amb antecedents bataners del 21 d'abril de 1545, capbrevat per Jaume Baltà i, successivament, per Montserrat Pasqual a 23 de febrer de 1627 i per Josep Soteras el 20 de gener de 1737. En un posterior capbreu, es menciona el seu origen, situat "*en lo lloch anomenat lo Molí draper, que vuy se troba Paperer*".¹⁸⁰

9. Finalment, el darrer molí paperer relacionat va ser ja edificat originàriament com a tal per Francesc Farreras, i construït en terreny comprat a Josep Pasqual, sota domini de la Pabordia del Penedès, com així es fa constar en l'escriptura inclosa en el procés.¹⁸¹

A aquest nombrós grup caldria afegir-hi dos molins més, fariners ambdós, que consten a la relació; l'un situat al costat de la *bassa*, a l'inici de tot el conjunt,¹⁸² i l'altre al raval de la Font de la Reina.

Excepte aquest últim, la situació dels molins es perllonga des del pla de Capellades, seguint el *rech Major*¹⁸³ i, aprofitant la inclinació del terreny, conformen la denominada Costa dels Molins.¹⁸⁴ Es forma així una línia, d'uns dos quilòmetres de longitud, d'una antiga i dinàmica activitat manufacturera

¹⁷⁹ Sembla que comparteix el terreny on estava edificat l'antic molí dels Albes, amb el molí n. 6.

¹⁸⁰ MMPC: *Capbreu de Capellades. 1805-1808*. Mariano Cases i Boldú, Not. de Piera., fol 261: "Confessió de Francesc Pasqual del Mas Vidal", a 27 març 1806.

¹⁸¹ ACA. R.P. Processos Moderns, 1784. Nº 8 A, (n. 18, f. 105-110. Escripura de compra-venda: Lluís Cases i Reguant, Not. de Piera, 23 juliol 1753).

¹⁸² Aquest és el del *Comú* de Capellades o molí de la Vila, En el seu lloc es construirà un nou molí paperer a la dècada dels seixanta del segle XIX, edifici que des de 1961 allotja el Museu Molí Paperer. (vegi's III./ Estudi monogràfic).

¹⁸³ Aquesta denominació apareix en diversos documents. MMPC: *Capbreu de Capellades. 1735-1737*. Lluís Cases y Reguant, Not. de Piera, foli 309 i com a "Rech Major dels Molins" s'esmenta al foli 209.

¹⁸⁴ Nom tradicional que actualment és menys habitual. En el procés aquí estudiat es parla del "*territorio nombrado Costa dels Molins*" (f. 145) i el molí n. 5 s'esmenta com "*el molí del Sol de la Costa*" (f. 64).

que, al llarg del segle XVIII, es transformarà en paperera i, com a tal, persistirà en el temps.¹⁸⁵

Quadre 1

Molins de Capellades		
<i>Nombre</i>	<i>Origen i transformació</i>	
1.	fariner	paperer
2.	retorcedor de llana	paperer
3.	fariner	paperer
4.	fariner	paperer
5.	fariner bataner	paperer
6.	bataner	paperer
7.	-	paperer
8.	draper	paperer
9.	-	paperer

Aquesta síntesi ens permet conèixer anteriors funcions d'aquests nou molins paperers; així es constata que quatre havien estat fariners, un retorcedor i tres drapers o bataners. Observi's que el n. 5 va ser, successivament, fariner, bataner i paperer i només el setè i el novè foren paperers des del seu inici.

El fons documental aplegat a l'entorn d'aquest procés és extraordinàriament extens, ja que els nombrosos implicats que es van succeint, presenten proves que, com ja hem vist, retrocedeixen en el temps i, per altra part, es van actualitzant degut a la llargada temporal del propi plet. Així, amb data de vint-i-vuit d'octubre de 1831 –cinquanta-set anys després del seu inici- el litigi seguia i el corresponent Abat de Sant Cugat, per mitjà del seu procurador, reiterava:

¹⁸⁵ La majoria d'establiments paperers relacionats van subsistir, més o menys ampliat, fins a finals del segle XIX, i molts d'ells, ja totalment o parcialment transformats, fins a l'actualitat i alguns mantenen encara activitat productiva paperera. A aquesta línia pertanyen, a més, altres fàbriques de paper que utilitzaven també l'aigua de Capellades, fora ja del terme d'aquesta població i situades en el contigu de la Torre de Claramunt (la Torre Baixa), fins a completar el nombre de setze en total. (Veure el seu estudi a III./ 3. A MANERA D'INVENTARI).

*6º Otro sí: Que el Venerable Abad y Real Monasterio Benedictino de San Cugat del Vallés por razon de dicha Pabordia del Panadés ha sido siempre, y es aun hoy Baron de Capellades y su termino, y como tal Señor directo de todos los edificios y tierras de su comprension, satisfaciendole los censos y demas prestaciones designadas en las Escrituras de Establecimiento de los mismos edificios y tierras, que sucesivamente ha otorgado a varios emfiteutas, sin contradiccion de persona alguna, y es verdad publico y notorio.*¹⁸⁶

Els aspectes comentats reflecteixen, de forma molt resumida però significativa, l'origen dels molins, els canvis de propietat i d'ús, i la seva distribució seguint el curs de l'aigua de Capellades, amb l'aprofitament intensiu de la mateixa.

5.4. Conclusions

Els nuclis paperers estudiats i, en certa manera, *cartografiats*, ens donen pautes per conèixer com s'originen i es relacionen entre ells els molins paperers, creant unes xarxes productives promogudes per pactes i acords mutus. Tot i l'aparició de litigis i controvèrsies, la pròpia existència i proximitat actuarà com a factor d'estímul compartit i d'embranchada productiva.

Els dos primers casos ens permeten fer el seguiment de molins paperers de nova construcció als marges de l'Anoia, tots ells derivats d'una única i antiga concessió i articulats per una línia d'aigua compartida. Al mateix temps es corrobora la dinàmica paperera del set-cents, posant de manifest algunes de les pautes que l'originen: accés als imprescindibles cabals d'aigua, repartiment i ús dels mateixos, possessió de la terra, proximitat a una via de comunicació important –camí ral-. Altres condicions significatives vindran donades, al llarg del temps, per estratègies productives i comercials.

L'exemple de la riera de Carme, és il·lustratiu del fràgil equilibri establert entre els cursos d'aigua i de quina manera determinats canvis, ja sia per excés – inundacions originades a causa de fer *retroceder las aguas*- o per defecte -fent minvar el corresponent cabal- poden afectar el funcionament d'instal·lacions diverses. També es fa patent la vinculació entre la línia d'aigua i la de comunicació: rescloses i sèquies per una banda i pedra, pont i camí, per l'altra, com textualment i gràficament s'exposa.

¹⁸⁶ ACA. R.P. Processos Moderns, 1874. N° 8 A. n.18, f. 934.

Finalment, el nucli situat a la població de Capellades concreta dos aspectes molt significatius: l'existència i ús intensiu de l'aflorament d'aigua de la *Bassa*, amb la implantació d'un seguit de molins al llarg del *rech major* des d'èpoques remotes i, posteriorment, l'hegemonia paperera, amb la reconversió de la majoria d'establiments de cara a aquesta producció, fet que es dona intensament al llarg del segle XVIII, juntament amb la nova construcció de molins paperers com a tals.

Els trets comuns de les anteriors clapes papereres es poden concretar així:

- Les derivacions d'aigua, la dependència del seu proveïment i distribució, és a la base de la implantació paperera i, per aquest motiu, marquen les línies de distribució, agrupament i relació dels casals paperers.
- Aquesta relació pot originar la multiplicació de molins, així, i a partir d'un primer establiment de facultat d'utilització d'aigua i de construcció, per successives transmissions, es van formant nuclis paperers, dibuixant una cadena més o menys extensa.
- Juntament amb l'aigua, es formen xarxes de comunicació i transport, necessàries per al proveïment de la primera matèria, la distribució de la producció, i, igualment, per als continuats desplaçaments personals: mà d'obra habitual, operaris per a l'equipament de les instal·lacions i el seu manteniment, etc. En determinats nuclis, són els molins paperers els factors que creen aquests trajectes i conserven la seva connexió amb altres xarxes properes, contribuint de forma decisiva a l'organització de l'espai i conseqüent urbanització del territori.

Es pot concloure afirmant que, en els indrets estudiats i en una seqüència temporal determinada –cap el segon i tercer quart del segle XVIII- la creació, extensió i agrupament de molins paperers es multiplica, ja sigui per la nova construcció d'edificis, o bé per la transformació de manufactures preexistents, formant la gran concentració paperera comarcal.